2 мая 59 гэп.

494·362(07)
Н 40

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку—1959

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы 1959

494.362 (077)
А 40

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

32832
86413

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)
Үчүнҹү (23-ҹү) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбајҹан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1959

Ҹәлал ӘФӘНДИЈЕВ
филоложи елмләр намизәди.

ОРФОГРАФИЈА ПРИНСИПЛӘРИ ВӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН ОРФОГРАФИЈА ГАЈДАЛАРЫНА ДАИР БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Орфографија јазы илә, јазы да үнсијјәт вә әлагә васитәси олан дил илә сых сурәтдә бағлыдыр. Чүнки јазы дилин ҹизкиләрлә верилән хүсуси бир формасы, онун башга бир вариантыдыр, дил кими о да әлагә вә үнсијјәт васитәсидир. Јазы дилин әлагә вә үнсијјәт васитәси олмасы имканларыны даһа да артырыр, кенишләндирир. О, һеч бир шәраитдән асылы олмајараг, һәр вахт вә һәр јер үчүн һәм бир-бири илә јахын, һәм дә узаг олан инсанлар арасында үнсијјәт вә фикир мүбадиләси васитәси ола билир. Һәлә кечмиш әҹдадымыз өз фикри ирсләрини, елми вә тәҹрүби гәнаәтләрини кәләҹәк нәслә бу васитә илә верә билмишдир. Јазы дилинин бундан башга даһа бир чох әлверишли имканлары, мәзијјәтләри вә үстүн ҹәһәтләри вардыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән јазы дилинин әлагә вә үнсијјәт васитәси олмасы саһәси даһа да кенишдир. Буна көрә дә, марксизм классикләринин дил һаггында вердикләри тә'рифләр, ганунаујғунлуглар вә саирә билаваситә јазыја вә онун ганун-гајдаларыны тәмсил едән орфографија да аиддир. Марксизм классикләринин дилин мүһүм иҹтимаи ролу һаггында вердикләри парлаг характеристика орфографија гајдаларынын иҹтимаи вәзифәләри мәсәләләринә дәриндән јанашмаг үчүн бизә әсас верир.

Јазы илә дилин узун мүддәт—мин илләрлә сахлана билмәсини, онун нәшријјат васитәси олмасыны, онунла мүхтәлиф мәзмун вә мәгсәдли әсәрләрин чап едилмәсини вә бу әсәрләри чохалтмаг, һәр тәрәфә көндәрмәк мүмкүн олдуғуну нәзәрә алдыгда, бу нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, јазы инсанлар арасында

үнсијјәт вә әлагә имканларыны асанлашдыран вә кенишләндирән ән әлверишли мәдәни васитәдир. Тарих вә тәчрүбә көстәрир ки, јазысы олан чәмијјәтләрдә тәсәррүфатын вә истеһсалатын ичрасында јазы чох мүһүм рол ојнамыш вә ојнамагдадыр.

Јазы дили синифли чәмијјәтдә вә хүсусилә социализм чәмијјәтиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Дилсиз тәсәррүфат вә истеһсалат инкишаф едә билмәдији кими, јазысыз да тәсәррүфат вә истеһсалат нормал шәкилдә инкишаф едә билмәз. Јазынын belә мүстәсна әһәмијјәти орфографијанын ичтимаи ролуну, ичтимаи хидмәтини ајдынлашдырмаға вә лазыми дәрәчәдә ону мәнимсәмә әһәмијјәтини гијмәтләндирмәјә бизә һагг верир.

Јазы дилинин даһа әлверишли бир үнсијјәт васитәси ола билмәси үчүн онун орфографија гајдаларына, үмумхалг тәрәфиндән гәбул едилмиш ваһид јазы нормаларына еһтијачы вардыр. Чүнки орфографија гајдалары јазы дилинин даһа әлверишли бир үнсијјәт вә әлагә васитәси ола билмәси имканларыны артырыр вә кенишләндирир. Буна көрә дә јухарыда јазы дили һаггында сөјләдијимиз фикирләр, ејни заманда ону тәмсил едән орфографија гајдаларына да аиддир. Халгымызын әлагә вә анлајыш васитәси олан јазы мәдәнијјәтинин күндәлик зәрури тәләбләрини өдәмәк үчүн, Азәрбајчан әдәби дилинин орфографија гајдаларына сон дәрәчә бөјүк еһтијачы вардыр.

☆

Орфографија гајдалары бу вә ја дикәр үмумхалг әдәби дилиндә гәбул едилмиш јазы дилинин нормаларыдыр. О, биринчи нөвбәдә јазы дили һаггында верилән ичтимаи ганунлар мәчмуудур. Буна көрә дә, онун әсас вәзифәси данышығын мәзмунуну олдуғу кими ајдын вә дүзкүн сурәтдә вермәкдир. Орфографијасыз мәдәнијјәт ола билмәз. Јазынын гијмәти вә ичтимаи әһәмијјәти орфографија илә мүәјјән олунур. Јазы дилинә аид ичтимаи ганунлар мәчмуу олан орфографија гајдаларына табе олмадан һәр кәс өзүнә мәхсус шәкилдә јазса иди, инсанлар бир-биринин јазысыны охуја билмәздиләр, онун әсас мәгсәди олан фикир мүбадиләсинә мүвәффәг олмаздылар. Бунунла да јазынын ичтимаи вә күтләви әһәмијјәти итмиш оларды.

Орфографијанын чәмијјәтдә бу чүр ичтимаи вәзифә дашымасы, онун нормаларынын үмуми-мәчбури бир һала чеврилмәсини шәртләндирир. Буна көрә дә, орфографијанын тәләбләриндән кәнара чыхмаға һеч кәсә јол верилмир. Орфографијанын белә үмуми-мәчбури олмасы онун билаваситә үмумхалг характериндә олмасы илә изаһ едилир.

Орфографија да дил вә онун башга варианты олан јазы кими бүтүн халг үнсијјәти мәгсәдләринә хидмәт едир. Орфографија, халга—милјонлара хидмәт етдији үчүн, онун сабитлији хүсуси бир әһәмијјәтә маликдир. Орфографија мүмкүн гәдәр сабит галмалыдыр. Онун тез-тез дәјишмәси вә гарышыглығы јазы үнсијјәти үчүн мүхтәлиф маниә вә әнкәлләр төрәдир. Лакин орфографијанын ганунаујғун инкишафыны изләмәк вә бу инкишафа көрә ону ара-сыра тәкмилләшдирмәк, дүрүстләшдирмәк лазым кәлир. Дил кими орфографија да мөвчуд орфографијанын мәһв олмасы вә јени орфографијанын јарадылмасы јолу илә дејил, мөвчуд орфографијанын әсас үнсүрләринин кенишләнмәси вә тәкмилләшмәси јолу илә инкишаф етмиш вә едир. Буна көрә дә, дилдә әмәлә кәлән јени һадисәләри ифадә едә билмәк үчүн онда јени гајдалар гәбул едилмәли вә көһнәлмиш, лүзумсуз, дилдә әсасы галмајан үнсүрләр исә ондан атылмалыдыр.

Беләликлә, орфографија дәјишә биләр, тәкмилләшә биләр, лакин онда тез-тез бөјүк реформалар јаратмаг олмаз. Бу, онун гануни вә диалектик инкишафына зидд олдуғу кими, халгын—милјонларын савадланмасына да маниәләр вә әнкәлләр төрәдир.

1940-чы илдән бәри дилимиздә әмәлә кәлән јени һадисәләри, јени лүғәт, термин зәнкинликләрини олдуғу кими, дәгиг вә дүрүст ифадә едә билмәк үчүн орфографијамызда јени гајдалар гәбул едилмәли вә көһнәлмиш, лүзумсуз, дилдә әсасы галмајан үнсүрләр исә ондан атылмалы иди. Бу чәһәтләри нәзәрә алараг, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат вә дил институту 1940-чы илдә Халг Комиссарлары Совети тәрәфиндән тәсдиг едилмиш мөвчуд орфографија гајдаларына јенидән бахмағы лазым билди. Беләликлә дә, Азәрбајчан дилинин јени чапдан чыхмыш орфографија гајдаларында бә'зи дәјишикликләр вә әлавәләр едилдији кими, онун көһнәлмиш, лүзумсуз параграфлары да атылмышдыр. Мүасир Азәрбајчан дилинин инкишафы илә әлагәдар олан дил һадисәләри, хүсусилә, нәзәрдә тутулмуш вә јазылы әдәби дилимиздә ишләниб, мөһкәмләнмиш орфографик нормалар, әсасән, олдуғу шәкилдә сахланмышдыр.

Орфографија гајдалары үчүн мүхтәлиф заманларда кечирилән мүзакирәләрлә әлагәдар олараг, бир нечә лајиһә

бурахылмыш вә бунларын һәр бири тәгдим едилдији вахтларына мүвафиг олараг, республикамызын али вә орта мәктәб мүәллимләринин, дилчи вә әдәбијјатшүнасларын, јазычыларын, нәшријјат вә мәтбуат органларынын вә башга әлагәдар тәшкилат, мүәссисә ишчиләринин вә зијалыларын мүшавирәләриндә, еләчә дә, мәтбуатда кениш сурәтдә мүзакирә едилмишдир. Орфографија гајдалары мүзакирә едиләркән истәр мәтбуатда, истәрсә дә мүшавирәләрдә ирәли сүрүлән фајдалы вә елми тәклифләр нәзәрә алынараг, онда бир сыра дәјишикликләр, әлавәләр едилдији кими, бә'зи маддәләри дә дәгигләшдирилмишдир. Беләликлә, «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары» белә бир коллектив әмәјин мәһсулу олараг мејдана кәлмишдир.

☆

Әдәби дилин инкишафында орфографија гајдаларынын чох бөјүк ролу вардыр. Әдәби дил инкишаф етдикчә, орфографија гајдалары да о нисбәтдә дәјишир вә инкишаф едир. Ејни заманда орфографија гајдалары сабитләшиб мөһкәмләшдикчә әдәби дил дә о нисбәтдә мөһкәмләнир вә инкишаф едир.

Орфографија гајдаларынын елми әсаслар үзрә сабитләшмәси јалныз әдәби дилин инкишафына дејил, һәтта чанлы данышыг дилиндә һөкмранлыг едән диалект һәрчмәрчлијинин дә арадан галхмасына хидмәт едир.

Орфографија нә демәкдир? Орфографија јунанча мүрәккәб бир сөздүр. Тәркиб һиссәләри исә orthos (доғру, дүзкүн) вә graphos (јазырам)-дыр. Беләликлә, бу сөзүн әсл лүғәт мә'насы доғру, дүзкүн јазы демәкдир. Орфографија сөзүнүн истилаһ мә'насы исә, бу вә ја дикәр үмумхалг дилиндә гәбул едилмиш јазы дилинин нормалары, јахуд да һәр һансы бир милли дил үчүн үмумијјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш јазы гајдалары системи демәкдир.

Орфографија принсипләри дүнја дилләриндә чох вә мүхтәлифдир. Анчаг муасир мәдәни халгларын орфографијаларында мөвчуд олан әсас принсипләр ашағыдакылардыр:

1. Фонетик принсип,
2. Морфоложи-етимоложи принсип,
3. Идеографик-символик принсип,
4. Тарихи-ән'әнәви принсип,
5. Әчнәби вә ја алынма сөзләри јазмаг принсипи.

1. **Фонетик принсип** орфографијанын әсас вә башлыча принсипләриндән биридир. Бу принсипә көрә сөзләрдәки

сәсләр мүмкүн гәдәр тәләффүздә олдуғу кими јазылыр. Орфографија принсипләри ичәрисиндә фонетик принсип, шүбһәсиз, ән асан вә демократик принсипдир. Чүнки бу принсип тәләффүз илә јазы арасында ајрылыға, онларын арасында тәдричән әмәлә кәлә билән ујғунсузлуға, учурума јол вермир. Сөзүн јазылышында онун тәләффүзүндәки фонемләр әкс едилмәли олур. Мәсәлән: **чан, ган, бах, сач, гуш, гаш, саат, һазыр, салдат, вагзал** вә с. б. к. сөзләр тамамилә фонетик принсип әсасында јазылмышдыр. Демәк олар ки, Азәрбајчан дилиндәки сөзләрин әксәријјәти фонетик принсип илә јазылыр. Лакин Азәрбајчан дили орфографијасынын әсасында фонетик принсип јеканә дејилдир. Чүнки дилимиздә мүхтәлиф тәләффүзә малик олан диалектләр вардыр. Буна көрә дә, дилдәки сөзләрин һамысыны сөјләндији кими јазмаг олмаз. Һәр јердә бу принсип әсасында һәрәкәт едиләрсә, орфографијанын маһијјәти итмиш олар. Мөһкәм бир әдәби јазы дили вә үмуми әдәби тәләффүз (орфоепија) олмадыгда, фонетик јазыдан бөјүк әнкәлләр вә чыхылмаз гарышыглыглар төрәнә биләр.

Дилимизин орфографија гајдалары тәртиб едиләркән фонетик принсип јеканә бир принсип кими гәбул едиләрсә, дилимиздә мүхтәлиф тәләффүз шәкилләринә малик олан бир чох сөзләрин јазылышында ваһид бир ме'јар әлдә етмәк мүмкүн олмаз. Ваһид бир әдәби дил әвәзинә, мүхтәлиф тәрздә дејилиб-ешидилән данышыг дили мејдана кәләр. Мәсәлән: **дејил, декил, дәкүл, дәјил, дөкүл, дөкү, докур, дәји, дөјүл, дәјир; асан, асанд, һасанд, һасант, һасан, асад, һасад;** вә чәм шәкилчиләринин мүхтәлиф тәләффүз формалары олан -лар -ләр, -дар -дәр, -нар -нәр, -зар -зәр, -тар -тәр вә с.

Бу чүр сөз вә шәкилчиләр мүәјјән бир орфографија гајдасына табе едилмәдән, јухарыда көстәрилән мүхтәлиф тәләффүз тәрзләринә әсасән јазыларса, әдәби дилдән, орфографијадан вә орфоепијадан данышмаг артыг олар.

Буна көрә дә, белә һалларда башга бир принсипдән, јә'ни сөзләрин вә ја шәкилчиләрин мәншәләрини, көкләрини вә нечә тәшәккүл етмәләрини нәзәрә алараг, јазмаг әсасындан, даһа доғрусу морфоложи вә ја етимоложи адланан принсипләрдән истифадә етмәк лазым кәлир.

Бунун үчүн дә, орфографијамызда тәләффүз илә јазылыш арасында бөјүк ујғунсузлуг олан јерләрдә, әсасән, морфоложи принсипдән, бә'зән дә јеринә көрә, башга прин-

сипләрдән дә истифадә олунур. Беләликлә дә, јазылы әдәби дилимизин ваһид тәләффүз формасы тә'мин едилмиш олур.

2. **Морфоложи-етимоложи принсип.** Бу принсипин әсас мәгсәди јазыда сөзләрин грамматик тәркибини билдирмәкдир. Бу принсипдә мүгајисә вә аналожи һадисәси мүһүм јер тутур. Белә ки, мүхтәлиф тәрздә тәләффүз едилән сөзләр вә шәкилчиләр мүәјјән груплара бөлүнәрәк, һәр групда бир сөзүн вә ја бир шәкилчинин формасы әсас көтүрүлүр, галан формалар исә, тәләффүзчә ајры олмаларына бахмајараг, бу әсас шәклин јазылышына ујдурулур. Башга тәрздә десәк, сөзүн көкү вә ја шәкилчиси онун мүхтәлиф дәјишмәләринә вә тәләффүз тәрзләринә бахмајараг, ваһид бир формада сахланылыр; мәс.: дилимиздә чәм шәкилчиси олан **лар-ләр** әламәтләри мүхтәлиф сөзләрдә мүхтәлиф сурәтләрдә тәләффүз едилмәләринә бахмајараг, һәр јердә бир шәкилдә **-лар** вә **-ләр** јазылыр. Бу фикри даһа ајдынлашдырмаг үчүн, бир нечә нүмунә кәтирәк: **лал, ат, ад, нар, дон, гыз** кими сөзләрин чәм шәкилләри тәләффүзә көрә **лал-лар, ат-тар, ад-дар, нар-рар, дон-нар, гыз-дар,** ја да **гыз-зар** шәкилләриндә дејилир. Тәләффүзчә мүхтәлиф шәкилләрдә верилән бу шәкилчиләрин һамысы анчаг бир **«лар»** шәклиндә јазылыр.

Исмин һал шәкилчиләринин **-дан/-дән, нан/-нән** вариантларындан анчаг **-дан-дән** вариантынын көтүрүлмәси, сыра сај шәкилчиләринин **-инчи/-имчи/-иминчи** вариантларындан јалныз **-инчи** вариантынын көтүрүлмәси, фе'лин гәти кәләчәк заман шәкилчиләриндән (**көр-әчәјәм, гал-ачајам, кәд-әчијәм, гал-ачыјам, көр-әжәм, гал-ажам, көр-әчағам, гал-ачағам, көрәчәм, гал-ачам** кими мүхтәлиф дејилишә малик олан сөзләрдә) анчаг -әчәк -ачаг шәкилчисинин гәбул едилмәси вә **мурдар, мундар, мундал, мурдал; ев, әв, өв, өј; кәрпич, кәрпич, кәрпиш, кәрпиж** кими мүхтәлиф тәрзләрдә тәләффүз едилән сөзләрин **мурдар, ев** вә **кәрпич** формаларыны гәбул едиб, галан вариантларын онлара табе едилмәләри вә с. орфографијанын анчаг бу **принсипинә көрәдир.**

Бу о демәк дејилдир ки, морфоложи принсипә әсасланаркән фонетик принсип тамамилә кәнара атылыр. Әксинә, морфоложи принсипә әсасланаркән дә фонетик принсипдән чох истифадә едилир. Шәкилчиләрин сөз көкләриндәки сон һечанын аһәнкинә табе едиләрәк ики вә ја дөрд чүр јазылмасында фонетик принсипин, јә'ни сөз вә ја шәкилчиләрин

дејилишләринә әсасән јазмаг принсипинин, бөјүк ролу вардыр.

Беләликлә, орфографијада сөз вә ја шәкилчиләрин мүхтәлиф тәләффүз формаларыны ваһид бир грамматик шәклә табе едәрәк јазмаг гајдасына морфоложи принсип дејилир.

Бу принсипә јахын бир әсас даһа вардыр ки, она етимоложи (төрәм, мәншә) принсип дејилир. Бу да сөзүн әслини, мәншәјини нәзәрә алараг јазмаг принсипидир; мәс.: русчада **хлеб, председатель** сөзләриндә биринчи сөзүн сонунда **«п»** ешитдијимиз һалда **«б»**; икинчи сөзүн биринчи тәрәфи сонунда исә **«т»** ешитдијимиз һалда **«д»** јазылыр. Азәрбајҹан дили орфографијасында исә, **кәрпич, сөјүд, кәнд, булуд, сүд, бағча, икид,** ачар кими сөзләрин јазылышы да буна мисал ола биләр. Дилимизин орфографијасында бу, әсас принсип кими дејил, бир көмәкчи принсип кими гәбул едилмишдир.

3. **Идеографик-символик принсип.** Тәләффүз едилмәјән бир сәвти шәкли јазыда әкс етдирмәјә, јахуд сөзләри вә грамматик әламәтләри она бәнзәјән башга шәкилләрдән фәргләндирмәк үчүн, јазыда бә'зи һәрфи әламәтләр артырмаға идеографик вә ја символик принсип дејилир; мәс.: франсыз вә әрәб дилләриндә чәм шәкилчиләри бу сурәтлә әмәлә кәтирилир. tatare сөзүнү чәм шәклинә салмаг үчүн сөзүн сонуна бир «s» кәтирилир, анчаг јенә дә tatare кими охунур, кәтирилмиш «s» һәрфи охунмаз. Јазыда бу, анчаг фәргләндирмәк үчүн гојулур. Ејни сурәтлә дә әрәбчәдә кечмиш заманын үчүнчү шәхс тәкини билдирән мүзәккәр фе'лләр чәм шәклинә салыныр. Бу тип чәмләрдә сөзләрин сонларында чәм әламәти олан «вав»дан сонра тәләффүз едилмәјән бир әлавә әлиф (ا) дә јазылыр. Бу, анчаг һәмин сөзләрдә чәм әламәти олан, «в»-нын бә'зи исимләрдә рәф' (-') һәрәкәсинә әламәт олан (в)-ја гарышмамаг үчүн гојулур. Белә олмаса сөзүн чәм формасы илә тәки бир-биринә бәнзәјәр вә гарышыглыг әмәлә кәләр.

Бә'зи халгларын орфографијаларында бу чүр бир-биринә бәнзәјән грамматик шәкилләр фәргләндирилдији кими, бә'зиләриндә бәнзәр сөзләри дә бир-бириндән ајырмаг үчүн «фәргләндирмә» адланан принсипдән истифадә едилир. Бу, маһијјәти е'тибарилә тәләффүзчә бир-биринә бәнзәјән сөзләри ајры-ајры формаларда јазмагдан башга бир шеј дејилдир.

Көһнә рус орфографијасы илә јазылан **мир**—сүлһ вә **міp**—дүнја, **свет**—дүнја вә **свѣт**—ишыг сөзләринин тәләф-

фүзчә ејни тәрздә сәсләнмәләринә бахмајараг, бир-бириндән фәргли јазылмалары буна мисал ола биләр.

Рус дилинин мүасир орфографијасында да буна бир чох мисал тапмаг олар; мәс.: **Компания**—(чәмијјәт, дәстә, танышлыг, ширкәт...) вә **Кампания**—(мүәјјән мүддәтдә давам едән һәрби әмәлијјат, күтләви сурәтдә иш көрмә, бир ишин көрүлмәси үчүн лазым олан мүддәт...); **поджёг**—(ф'ел—јандырды) вә **поджог**—(исим—јаныг); **эстокада**—(дүз, шагули гылынч зәрбәси) вә **эстакада**—(сәдд, бәнд) кими дејилишләри бир, јазылышлары фәргли олан сөзләр дә буна мисал көстәрилә биләр.

Әрәбчәдә ејни сәссизләрлә (ајн, мим, вә ра һәрфләрилә) јазылан «Өмәр» илә «Әмр» хүсуси адларынын јазылышлары (бурада II ады I-дән фәргләндирмәк үчүн онун сонуна бир тәләффүз едилмәјән «вав» һәрфи артырылыр); фарсчада ејни фонетик тәркиблә тәләффүз едилән **истәмәк вә галхмаг** мә'наларыны билдирән «хастән», сүфрә вә һөкмдар мә'наларыны билдирән «хан» вә нәһајәт тикан, пислик вә мәнфурлуг мә'наларына кәлән «хар» сөзләринин јазылышлары да (бу сөзләр фәргләндирилмәк үчүн биринә тәләффүз едилмәјән бир «вав» артырылыр) буна көзәл мисал ола биләр.

Бизим дилимизин орфографијасында да бунлара бәнзәр бә'зи һаллар вардыр: ејни шәкилә малик олан сөзләрдән биринин хүсуси ад олдуғуну билдирмәк үчүн бөјүк һәрфлә јазылмасы (**Бүлбүл—бүлбүл, Бадам—бадам, Чичәк—чичәк...** кими) вә ејни тәрздә тәләффүз едилән ики сөзүн һәрәсинин мәхрәччә бир-биринә јахын олан ајры-ајры һәрфләрлә јазылмасы (**сач—сач, ат—ад, от—од...** кими), еләчә дә «ки» бағлајычысы илә «ки» шәкилчисинин тәләффүздә бир чүр сәсләнмәләринә бахмајараг, јазыда фәргләндирмәк үчүн бағлајычы ки-нин ајры вә аһәнкә табе едилмәјәрәк, бир шәкилдә јазылмасы; шәкилчи ки-нин исә, аһәнкә табе едиләрәк 4 шәкилдә јазылмасы бу принсипә көрә гәбул едилән ганунлардандыр.

4. **Тарихи-ән'әнәви принсип.** Сөзүн вахтилә мөвчуд олан әски тарихи—јазылы шәкли онун мүасир данышыг дилиндәки сәсләнмәсинә бахмајараг, олдуғу кими сахланмасына тарихи-ән'әнәви принсип дејилир. Бу принсипә көрә сөзләр бу күнкү чанлы тәләффүздә олдуғу кими дејил, әски тарихи шәкилләриндә вә гәдим тәләффүз формаларында јазылыр. Буну даһа јахшы ајдынлашдырмаг үчүн орфографијаларында тарихи-ән'әнәви принсипи әсас принсип олараг, тәтбиг етмәкдә олан франсыз вә инкилис дилләриндән бир нечә мисал көстәрмәк лазым кәлир:

Франсызча:

Fils јазылыр **фис** охунур.

Fille » фиј »
Lait » ле »

Инкилисчә:

Writ јазылыр **рајт** охунур.

thougt » Зоу »

night » најт »

Бу орфографијанын чәтинлији бурада кәтирдијимиз мисаллардан тамамилә ашкар олур. Биз билирик ки, јени кејфијјәт үнсүрләринин тәдричән топланмасы вә көһнә кејфијјәт үнсүрләринин тәдричән өлмәси јолу илә дил көһнә кејфијјәтдән јени кејфијјәтә кечир. Беләликлә дилин лүғәт тәркиби, лүғәт фонду вә һәтта грамматик гурулушу белә дәјишир. Дилдәки сөзләрин вә сәсләрин тәләффүз тәрзләри дәјишир, инкишаф едир. Бә'зи сәсләр өлүр, јох олур (Азәрбајчан дилиндә сағыр н-нын, ики долағ арасы сәссизи олан ݆ —w-нин, рус дилиндә исә *i*, ѳ, ъ-нин јох олмасы кими), бә'зиләри дилә јени дахил олур (ка, ж; гәдим абидәләрә көрә х, һ, ф, е вә с. сәсләр кими), бә'зиләри дә башга бир рәнк алыр. Сөзләр исә көһнә шәкил вә мә'наларыны дәјишәрәк, јени шәкил вә јени мә'на гәбул едир вә буна бәнзәр башга һаллар кими.

Дилдәки бу чүр тәдричи дәјишмәләрә бахмајараг, бә'зи дилләрдә (мәс.: инкилис, франсыз дилләриндә) сөзүн әски тарихи шәкилләри сахланмаг үзрә әсасланмыш орфографија гајдалары һәлә дә һөкм сүрмәкдәдир. Белә орфографијаны өјрәнмәк вә бунунла савадлы јазмаг олдугча чәтин олур. Бурада сөзләрин јазылыш формалары өз гәдим вә тарихи шәкилләриндә сахланмагла ифадә вә тәләффүзләри исә, мүасир тәрздә сәсләнир. Беләликлә дә, сөзләрдә вахтилә јазылыб тәләффүз едилән бир сыра һәрфләр даһа тәләффүз едилмир. Бунун да нәтичәсиндә јазы илә дил арасында бөјүк учурум әмәлә кәлир.

Белә чәтин јазылар һаггында, хүсусилә инкилис јазысы һаггында Ф. Енкелс дејир ки, охунмасынын һәгиги мәһарәт олмасына вә анчаг узун **мүддәтдән сонра өјрәнил-**

мәси мүмкүн олмасына сәбәб олан инкилисчәнин гарышыг олмасы нәзәрә алынарса, фәһлә синфинин авамлығы чох тәбии көрүнәр. Мүкәммәл јазмағы анчаг аз адамлар бачарыр, орфографија чәһәтинчә дүзкүн јазмағы исә, һәтта бир чох тәһсилли адамлар белә, бачармырлар[1].

Бу чүр орфографија һеч бир заман кениш халг күтләси вә зәһмәткеш фәһлә гүввәси үчүн әлверишли ола билмәз. Буна көрә дә, бу чүр орфографијаны чәмијјәтин мүртәче үнсүрләри һәр јердә вар гүввәләри илә мүдафиә вә мүһафизә едирләр. Белә нөгсанлы чәһәтләринә бахмајараг тарихи принсип муасир орфографија гајдаларынын тәркибиндә дә мүәјјән дәрәчәдә рол ојнајыр; мәс.: чохһечалы сөзләрин сонларында ешидилән ғ вә х сәсләрини г илә јазмаг вә саирә бу принсипә көрәдир. Классикләрин әсәрләрини чап едәркән дә бу принсипин хүсуси әһәмијјәти вә ролу вардыр. Классикләрин әсәрләрини өјрәнмәк вә онларын орфографијасыны мүһафизә етмәк ишиндә бу принсипин јеканә хидмәти вардыр.

5. **Әчнәби вә ја алынма сөзләри јазмаг принсипи.** Башга дилләрдән алынан сөзләри мәнсуб олдуглары дилләрин орфографија гајдаларына әсасән јазмаға алынма сөзләри јазмаг принсипи дејилир.

Бу принсипи ајдынлашдырмаг үчүн рус дилиндән вә рус дили васитәсилә дилимизә кечән ашағыдакы бир нечә сөз үзәриндә фикримизи ајдынлашдыраг; мәсәлән: **коммунист, комсомол, кооператив, совхоз, орфографија, кикијена** вә б. к. сөзләр орфографијамызда онларын мәнсуб олдуглары дилин јазы гајдаларына ујғун олараг, бурада көстәрилдији кими јазылыр. Анчаг һеч бир азәрбајчанлы һәмин сөзләри бурада јазылдығы кими тәләффүз етмир. Әксинә, онлары дилимизин үмуми аһәнкинә мүвафиг олараг, **камунист, камсамол, капратиф, савхоз, арфаграфија** вә **кикена** тәрзләриндә тәләффүз едирләр.

Әрәб әлифбасыны ишләтдијимиз дөврдә мөвчуд олан әски орфографијамызда да, буна истәнилдији гәдәр бол мисал тапа биләрик; мәс.: сабит, ләззәт, Әли, Һүсејн вә саир сөзләрин јазылыш формалары бу принсипи тәмсил едән дәлилләрдәндир. Бу сөзләр әрәбчәјә хас олан (са зал, һа ајн) һәрфләрилә јазылырды. Һалбуки савадлы вә ја савадсыз һәр бир азәрбајчанлы бу тип сөзләри өз дилимиздәки сәсләрлә

---

[1] Ф. Енкелс—Маркс—Енкелс әсәрләри, 1930-чу ил, III чилд, сәһ. 403.

тәләффүз едир. **Сабит** сөзү әрәб **«са'»** сәсилә дејил, «с» сәсилә; **ләззәт** сөзү әрәб **«зал»** сәсилә дејил, «з» сәсилә; **Әли** сөзү **«ајн»** сәсилә дејил, «ә» сәсилә; **һүсејн** сөзү **«һа'»** сәсилә дејил, **«һ»** сәсилә тәләффүз олунур. Фарс вә әрәб сөзләрини өз грамматик шәкилләриндә гәбул едән әрәбчи вә фарспәрәст зијалыларымыз бу чүр сөзләрин орфографијасыны да, әслиндә олдуғу кими көһнә орфографијамызда сахламышдылар.

Демәк, **һәр бир алынма сөзү, онун тәләффүздәки сәсләнмәсинә бахмајараг, мәнсуб олдуғу дилин орфографијасына ујғун шәкилдә јазмаг принсипинә алынма сөзләри јазмаг принсипи дејилир.** Јени орфографија гајдаларында дә бу принсипә әсасән формалашдырылмыш бә'зи маддәләр вардыр.

Јухарыдан бәри изаһ етдијимиз орфографија принсипләриндән бу күнкү идејамыза вә ичтимаи мәгсәдләримизә ујғун оланы һансыдыр? Тәбиидир ки, тәк-тәк көтүрүләрсә, бунларын һеч бириси орфографија гајдаларыны јаратмаг ишиндә муасир тәләбләримизи тә'мин едә биләчәк сәвијјәдә дејилдир. Анчаг, бунларын һәр бирисинин әсас хүсусијјәтини өјрәндикдән сонра, демәк олар ки, ардычыл бир шәкилдә әсас принсип олараг фонетик принсип, көмәкчи принсип олараг морфоложи-етимоложи принсип бу күнкү орфографијамызда тәтбиг едилмишдир. Лакин галан принсипләр дә (тарихи-ән'әнәви, идеографик вә алынма сөзләри јазмаг принсипләри) јени чап едилән орфографија гајдаларынын бә'зи маддәләриндә экс едилмишдир. Бу принсипләрдән бурада кениш вә сәрбәст сурәтдә дејил, бөјүк зәрурәт гаршысында галдыгда истифадә едилмишдир. Чүнки јухарыда сөјләдикләримиздән анлашылды ки, тарихи принсип јазы гајдаларыны олдугча чәтинлијә салан вә зәһмәткеш күтләсинин тез савадланмасына мане олан мүртәче бир принсипдир. Анчаг буна әсасән биз јени орфографија гајдаларыны јарада билмәрик. Чүнки бизим шуарымыз кениш халг күтләсинә бағланмаг, онлара савад, елм вә мәдәнијјәт вермәкдир. Бу да анчаг кениш халг дили хәзинәси әсасында јаранмыш садә әдәби дилин ифадә тәрзләриндә јазмаг сајәсиндә ола биләр.

Галан принсипләр (идеографик вә алынма сөзләри јазмаг принсипләри) исә, кениш шәкилдә дејил, әдәби дилин анчаг бә'зи үнсүрләринә, сөзләринә аид ола биләчәјинә көрә тәк-тәк онларын да һеч биринә әсасланараг, муасир

орфографијамызы јаратмаг олмаз. Беләликлә гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизин орфографија гајдаларында бу принсипләрин һамысынын вәһдәтиндән истифадә едилмишдир. Јерләринә көрә, бу принсипләрин һамысы бизим ишимизә јарајыр вә бир-бирини тамамлајараг, дилимизин инкишафына, јениләшмәсинә, асанлашмасына вә хәлгиләшмәсинә көмәк едир.

Лакин мүртәче буржуа өлкәләриндә орфографија гајдаларыны чәтинлијә салмаг үчүн, јухарыда сајылан принсипләрин вәһдәтинә дејил, онларын тарихилијә аид олан принсипләринә даһа чох әсасланырлар (инкилис вә франсыз јазысында олдуғу кими).

Јазы тарихиндә дәфәләрлә јазыны чәтинләшдирмәк тәчрүбәләри мүшаһидә едилмишдир. XVI әсрдә етимоложи принсип әсасында франсыз дилинин орфографијасында едилән реформа буна ән јахшы мисал ола биләр. Бу заман, һәтта франсыз дилинә лазым кәлмәјән вә анчаг франсыз дилиндә ишләнән харичи вә алынма сөзләри олдуғу кими ифадә едә билмәк хатиринә онларын әлифбаларына бир нечә артыг һәрф дә дахил едилмишди. Адындан бәлли олан игрек «У» (igrec—јунан «і»-си) һәрфи вә с. буна мисал ола биләр. Беләликлә дә, онлар јазынын ән көһнә гајдаларыны јенидән бәрпа етмәк тәшәббүсүндә олмушдулар.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, мүасир Азәрбајчан дилинин орфографијасы сон дәрәчә садә, үмумхалгын тез мәнимсәјә биләчәји гәдәр асан, демократик вә мүмкүн гәдәр бүтүн Азәрбајчан рајонлары үчүн ваһид бир тәрздә олмалыдыр.

☆

Мә'лум олдуғу үзрә, фонетик принсип әсасында јаранан орфографија гајдалары илә јазмаг савадланмаг асандыр. Чүнки бу, башга принсипләрдән фәргли олараг, мүмкүн гәдәр, јазы илә тәләффүз арасында ујғунлуг јаратмаға хидмәт едир. Буна көрә дә, бу, ән демократик вә күтләви бир принсип сајылыр. Буна бахмајараг, дүнјада һеч бир халгын орфографијасы јалныз фонетик принсипә әсасән гурулмамышдыр. Чүнки бу, мүмкүн дејилдир. Она көрә мүмкүн дејилдир ки:

а) Һәр бир сөз, долајысы илә дә, сәс чүмлә вә ибарәдәки мөвгејинә көрә вә ја чүмлә вә бирләшмәләрин нөвүнә көрә мүхтәлиф тә'сирләр алтында галыр, өзүндән әввәлки вә сонракы сәсләрин тә'сири алтында чүрбәчүр фонетик бојаларла тәләффүз олунур. Буна көрә дә, сөзләр данышыгда сәсләндији кими јазыла, јазылдығы кими дә, тәләффүз едилә билмир.

б) Орфографија гајдалары мүәјјән бир дөврүн тәләффүзү әсасында гурулур, тәләффүз дә чанлы дилә әсасландығы үчүн, заман кечдикчә дәјишир. Беләликлә дә, тәләффүз илә јазы арасында кетдикчә мүвафигсизлик, узаглыг артыр. Нәтичәдә исә бунларын арасында бөјүк учурум әмәлә кәлир.

в) Һәр бир дилин әлифбасындакы һәрфләр, о дилдәки фонемләрин, јә'ни мә'налы сәсләрин шәкилләридир. Данышыгдакы бүтүн тәләффүз бојаларыны әлифбадакы фонемләрлә ифадә етмәк мүмкүн олмур. Буна көрә дә, орфографија фонетик дејил; бәлкә дә, фонематик ола билир. Јухарыда сөјләнән гејдләр нәзәрә алынарса, демәк олар ки, јазыны јалныз фонематик принсип әсасында да јазмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки данышыг ахынында сәсләрин бир-биринә олан тә'сири нәтичәсиндә һеч бир фонем сабит шәкилдә тәләффүз едилә билмир. О, тәләффүз ахынында дәјишир, һәтта, бә'зән дә, елә бир фонетик рәнк алыр ки, ону әлифбадакы формаларла (һәрфләрлә) јазмаг мүмкүн олмур.

г) Дилдәки ејни сөзү мүхтәлиф диалектләрдә данышан адамларын мүхтәлиф фонетик бојаларла данышмалары да, ваһид бир фонетик бичимдә сөзүн јазылмасына мане олур.

Јухарыда дејилән вә дејилмәјиб дә үзәриндән кечилән сәбәбләрә көрә, орфографија тамамилә дејил, гисмән фонетик вә ја фонематик ола биләр.

Фонетик принсипин бу чүр чәтинликләри варса да, башга принсипләрә нисбәтән, о, јенә дә ән асан, демократик вә күтләви бир принсип сајылыр. Чүнки бу принсип Азәрбајчан дилинин бүтүн сөзләринин јазылышында ја там шәкилдә, ја да гисмән тәтбиг едилир. Белә ки, **алма, чалма, ал, әл, даш, чај...** кими сөзләрин һәрфи вә фонетик тәркибләри бир-биринә мувафиг олдуғу үчүн, там фонетик принсип үзрә јазылмышдыр. Лакин **совхоз, колхоз...** кими сөзләр там шәкилдә дејил, гисмән фонетик принсиплә јазылмышдыр. Чүнки, бурада алынма сөзләри јазмаг принсипинә көрә **совхоз, колхоз** сөзләринин I сәслиләри (а) илә дејилмәләринә бахмајараг, мәнсуб олдуглары дилин орфографија гајдаларына көрә (о) илә јазылмышдыр. Демәли, бу сөзләрдәки 6 һәрфин 5-и дејилишләриндәки сәсләрә тамамилә ујғундур, бири исә ујғун дејилдир. Беләликлә дә бу сөзләр

башга бир орфографик принсип әсасында јазылдығына бахмајараг, јенә дә, 84 фаиз фонетик, 16 фаиз исә алынма сөзләри јазмаг принсипи илә јазылмышдыр.

Бағча, икид сөзләри исә, **етимоложи** (мәншә, төрәм) принсипи әсасында јазылмышдыр. **Бахча** вә **ијит** дејилмәләринә бахмајараг, мәншәләринә көрә, **бағча,** вә **икид** јазылыр. Буларын I сөзү 80 фаиз фонетик, 20 фаиз етимоложи, II сөз исә 50 фаиз фонетик, 50 фаиз дә етимоложи принсипләр әсасында јазылмышдыр.

Беләликлә, демәк олар ки, дилимиздәки сөзләрин һәр бирисинин јазылышында фонетик принсип ја там шәкилдә, ја да гисмән тәтбиг олунур. Бунун үчүн дә, фонетик принсип дилимиздәки бүтүн сөзләрин јазылышында тәтбиг едилмиш олур. Буна көрә дә, фонетик принсипә әсас, демократик вә үмуми принсип демәк олур. Беләликлә дә, дилимизин орфографија гајдаларында фонетик принсип, әсас көтүрүлдүјү үчүн, Азәрбајҹан дилинин орфографијасына нисбәтән, **«ән демократик вә күтләви орфографијадыр»** демәк олар.

Јухарыда сөјләнилән принсипләрә әсасән тәртиб едилиб нәшр едилмиш сон орфографија гајдаларында бу ашағыдакы ҹәһәтләр әсасән рәһбәр көтүрүләрәк, мүмкүн гәдәр ганунилашдырылмышдыр:

I. Әввәлки орфографија гајдаларындан фәргли олараг, бурада бүтүн сөзләр әрәб-фарс, рус-Авропа сөзләри әсл Азәрбајҹан сөзләри кими көтүрүлмүшдүр. Онлар ајры-ајры сәрлөвһәләрлә бөлмәләрә ајрылмамышлар, анҹаг верилән ганунларын бә'зи јерләриндә исә мүәјјән фәргләр нәзәрә алынмышдыр.

II. Мәншәләри е'тибарилә халис Азәрбајҹан кәлмәләринин вә азәрбајҹанлашмыш алынма сөзләрин јазылышында, әсасән, фонетик принсипә сөвкәнилмиш вә Азәрбајҹан дилинин әсас гурулушу вә грамматик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмышдыр; мәс.: дилин агглүтинативлији, сөз көкләринин вә шәкилчиләрин јазылышында аһәнк гануну, сөзләрдә ҹинкилтиләшмәк һадисәләри, шәкилчиләрдә сәссизләрин, сәссизләрлә ујушмасы, сөзләрин сонунда, үмумијјәтлә, ҹинкилтили сәссизләрин карлашмасы вә дәјишмәләрдә бунун үзә чыхмасы просеси вә бу кими башга дил һадисәләринә, мүмкүн гәдәр, диггәт верилмишдир.

III. Әрәб-фарс сөзләринин јазылышында исә кетдикҹә дилимиздә онларын зәифләшмәси вә дилимизин агглүтинатив руһуна ујғунлашдырылмасы просеси нәзәрә алынараг,

бу күнкү дилимиздәки мә'на вә шәкилләри әсас көтүрүлмүшдүр.

IV. Рус вә рус дили васитәсилә дилимизә кечән Авропа сөзләринин јазылышында исә, мүхтәлиф елм саһәләринә аид терминләр, «о» илә јазылыб «а» илә тәләффүз едилән сөзләрдән башга, галан бүтүн сөзләр, мә'на дәјишиклијинә мә'руз галмырса, әдәби дилимиздәки тәләффүзләринә мувафиг олараг јазмаг принсипинә риајәт едилмишдир.

Әввәлки орфографија гајдаларында рус вә рус дили васитәсилә дилимизә кечән Авропа сөзләринин јазылышында сөзләрин дилимиздәки сәсләнмә тәрзләринә риајәт едиләрәк, о гәдәр дә сәрбәст һәрәкәт едилмирди. Јени орфографија гајдаларында исә, әксинә олараг, бу ән'әнә гисмән позулмуш вә дилимизин милли мүстәгиллији, орфографијамызын хәлгилији принсипи әсасында хејли сәрбәст һәрәкәт едилмиш вә тәләффүзлә јазы арасында мүмкүн гәдәр мувафиглик јарадылмышдыр; мәсәлән, сону «а» илә битән сөзләрин, әсасән «а»-сыз јазылмасы (§ 15), әслиндә сону ејни ҹинсли гоша сәссизлә јазылан ики вә ја чохһеҹалы сөзләрин бир сәссизлә јазылмасы (§ 30), әксәр мүрәккәб идарә адларынын тәркибинә кирән сөзләрин баш һәрфләринин бөјүк јазылмасы гајдалары вә с. бу фикри субут едән фактлардандыр.

Бунлардан башга, јени орфографија гајдаларында бир чох әлавәләр, бә'зи дәјишикликләр едилдији кими, хејли тәкмилләшдирмә вә дәгигләшдирмә ишләри дә апарылмышдыр. Бунлар һаггында јени чап едилмиш **«Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары»** китабчасында **«Бир нечә сөз»** башлығы алтында кифајәт гәдәр мә'лумат верилмишдир. Дәјишилән, артырылан вә тәкмилләшдирилән параграфлар һаггында исә, һәр маддәнин өзүндә, мүмкүн олан гәдәр, конкрет елми изаһат да верилмишдир. Бу дејиләнләрә көрә дә, јени чапдан чыхмыш орфографијанын әввәлки орфографија гајдаларындан фәргли ҹәһәтләри һаггында бурада о гәдәр кениш вә тәфсилатлы изаһат вермәји лүзумсуз һесаб едирик. Марагланананлар ораја мүраҹиәт едә биләрләр.

3283
М. Ф. ~~Ахундов~~ адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ
86413

Досент З. Х. ТАҒЫЗАДӘ.

ХҮСУСИЛӘШМИШ ҸҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ

Ҹүмләнин икинҹи дәрәҹәли үзвләри бә'зән әлавә мә'лумат вермәк мәгсәдилә кенишләндирилир, башга үзвләрә нисбәтән гисмән мүстәгил вәзијјәтә дүшүр. Беләликлә, ҹүмлә дахилиндә јаранмыш икинҹи бир јарым мүстәгил синтактик мәркәзин үслуби ролу күҹләнир вә мә'на, интонасија ҹәһәтиндән башга үзвләрдән фәргләнир. Бу ҹүр ҹүмлә үзвүнә хүсусиләшмиш үзв вә бу просесә хүсусиләшмә дејилир.

Хүсусиләшмә садә вә мүрәккәб ҹүмләләр арасында кечид мәрһәләсини тәшкил едир. Хүсусиләшмиш үзвлү ҹүмләләр сада олур, лакин мүрәккәбләшир.

Хүсусиләшмәмиш ҹүмлә үзвү илә хүсусиләшмиш үзвү мүгајисә едәк.

Мәсәлән: 1. Гарател јенә өзүнү унудараг Икрамын голундан тутуб дартды.

(Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 7).

2. Јорғун олдуғуна бахмајараг, узун мүддәт ону јуху апармырды.

(М. Ибраһимов, «Кәләҹәк күн», сәһ. 23).

Һәр ики ҹүмләдәки зәрфликләри («јенә өзүнү унудараг», «јорғун олдуғуна бахмајараг») нәзәрдән кечирәк, I-дә һеч бир әлавә мә'лумат верилмир, II-дә исә ејни вәзифәни дашыјан үзв васитәсилә әлавә мә'лумат верилир, онун (Фридунун) јорғун олдуғу тәсдиг олунур. Беләликлә, јарым мүстәгил бир вәзијјәт јаранмыш олур. Мә'на вә интонасија ҹәһәтиндән табели мүрәккәб ҹүмләдәки будаг ҹүмләјә јахынлашыр. Биз, бу ҹүр хүсусиләшмиш үзвү чох асанлыгла будаг ҹүмләјә чевирә биләрик.

Мүгајисә ет: һәр ҹәнди о јорғун иди, амма узун мүддәт ону јуху апармырды.

Бу вәзијјәт ондан ирәли кәлди ки, хүсусиләшмиш үзвдә (јорғун олдуғуна бахмајараг) јарым предикативлик әламәти вардыр. Ҹүмләнин баш үзвләри хүсусиләшмир, чүнки мүбтәда илә хәбәр васитәсилә ҹүмләдә әлавә мә'лумат дејил, әсас мә'лумат верилир вә одур ки, бунларын арасында там предикатив әлагә вардыр.

Ҹүмлә үзвүнүн хүсусиләшмәси үчүн сөзләрин сырасы, үзвүн кенишләнмә дәрәҹәси вә үзвүн дәгигләшдирмә характери әсас шәртләрдәндир. Бу шәртләр әсасында ајры-ајры ҹүмлә үзвләринин хүсусиләшмәсини көстәрәк.

Тә'јинләрин хүсусиләшмәси

Фе'ли сифәтлә ифадә олунмуш тә'јинләр тә'јин олунандан әввәл кәлирсә, хүсусиләшмир. Әкәр сонра ишләдилирсә, хүсусиләшир.

Мәсәлән: 1. Идарәнин ејванында дајанан Казым, рајон мәркәзинә доғру ирәлиләјән машынын архасындан бахыб чијнини чәкди.

(И. Шыхлы, «Ајрылан јоллар», сәһ. 25).

2. Һәр ҹүмләси бир күлләдир—
Сәрраст атылмыш

(Р. Рза, «Ленин» поемасы, сәһ. 13).

I мисалда фе'ли сифәтлә ифадә олунмуш тә'јин груплары (идарәнин ејванында дајанан, рајон мәркәзинә доғру ирәлиләјән) кенишләнмиш вә дәгигләшмиш, лакин садәҹә тә'јин олунанлардан («Казым», «машын») әввәл ишләнилдији үчүн хүсусиләшмәмишдир. II мисалда јенә дә фе'ли сифәтлә ифадә едилмиш тә'јин групу (сәрраст атылмыш) кенишләнмиш вә дәгигләшмиш, лакин тә'јин олунандан сонра (күлләдир) ишләдилдијинә көрә хүсусиләшмишдир. Беләликлә, мә'на вә интонасија ҹәһәтиндән I мисалдакы тә'јинләрдән фәргләнир. Әкәр бу тә'јин групу тә'јин олунандан әввәл ишләтмиш олсаг, онда хүсусиләшмәз.

Мүгајисә ет: һәр ҹүмләси сәррасг атылмыш бир күлләдир.

Гејд етмәлијик ки, бу ҹүр хүсусиләшмиш тә'јинләрә аз тәсадүф олунур, чүнки бир гајда олараг Азәрбајҹан дилиндә тә'јин тә'јин олунандан әввәл ишләдилир. Бу да тә'јинләрин синтактик ифадә васитәсилә әлагәдардыр. (Јанашма).

Әлавәләрин хүсусиләшмәси

I. Хүсуси исимлә ифадә олунмуш үзвә аид бир сөздән ибарәт олан әлавәләр хүсусиләшмир, чүнки үзв кенишләнмир. Мә-

сәлән: Бу күн сәһәр тездән Елман мүәллим өзүнү јенә дә бу һәјатдә көстәрмәји лазым билди.

(Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 86).

Бу ҹүмләдә хүсуси исмә аид (Елман) әлавә (мүәллим) бир сөздән ибарәт олдуғу үчүн хүсусиләшмир.

II. Хүсуси исимлә ифадә олунмуш үзвә аид кенишләнмиш вә дәгигләшмиш әлавәләр онунла узлашанда хүсусиләшир.

Мәсәлән:

Бу гарлы дағлара сығынды Бабәк—
Азәрин гәһрәман, о јенилмәз оғлу.

(С. Вурғун, «Дар ағаҹы», сәһ. 350).

Бу мисалда хүсуси исимлә ифадә олунмуш мүбтәдаја аид (Бабәк) әлавә (Азәрин гәһрәман, јенилмәз оғлу) кенишләндији, дәгигләшдији вә узлашдығы үчүн хүсусиләшмишдир.

Бә'зән бу ҹүр әлавәләрин сонунда ишләдилән адам, кәнҹ, гыз вә с. сөзләр ишләдилирсә, јенә дә хүсусиләшир, әлавә тә'јин јериндә ишләдилдикдә һәмин сөзләр атылыр.

Мәсәлән: Нәриман — ири, ҹәлд аддымлара алышмыш кәнҹ бабасынын аста јеришинә табе олуб, гыса вә јаваш аддымларла јеријәндә өзүнә күлмәји кәлди.

(М. Ҹәлал, «Јашыдларым», сәһ. 7).

III. Үмуми исимлә ифадә олунмуш үзвә аид кенишләнмиш, дәгигләшмиш вә узлашмыш әлавәләр хүсусиләшир.

Мәсәлән: Илләрдән бәри арзусунда олдуғу бир мәтләбә—мүәллимлик вәзифәсинә наил олмушду.

(М. Ҹәлал, «Јолумуз һајанадыр», сәһ. 162).

Бу мисалда үмуми исимлә ифадә олунмуш үзвә аид (мәтләбә) әлавә (мүәллимлик вәзифәсинә) хүсусиләшмишдир.

IV. Шәхс әвәзлији илә ифадә олунан үзвә аид әлавәләр һәмишә хүсусиләшир.

Мәсәлән: Бабамыз Адәмдән бизә—гушчу ушағына јадикар галыбдыр.

(С. Рәһимов, «Шамо», II һис., сәһ. 320).

Бу мисалда шәхс әвәзлији илә ифадә олунмуш тамамлыға (бизә) аид әлавә (гушчу ушағына) хүсусиләшмишдир.

V. Бә'зән тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш әлавәләрин II тәрәфи ше'рдә ихтисар едилир. Лакин јенә дә хүсусиләшир.

Мәсәлән: Гуллугбаз ҹәнабларын
сорғу-суал сәсләри
гыра билмәди руһуну онун—
фыртыналар гушунун
мүбаризә оғлунун.

(Р. Рза, «Ленин» поемасы, сәһ. 39).

Бу мисалда хүсусиләшмиш әлавәләр гафијә вә вәзн хатиринә II тәрәфи ихтисар едилмиш тә'јини сөз бирләшмәсилә ифадә олунмушдур.

Мүгајисә ет: гыра билмәди онун—фыртыналар гушунун, мүбаризә оғлунун руһуну.

Бунлар јарымчыг әлавәләрин хүсусиләшмәси кими гејд олунмалыдыр.

VI. Гејри-мүәјјән әвәзликлә ифадә олунмуш үзвә аид әлавәләр хүсусиләшир.

Мәсәлән: Һәр кәс, кәләчәјин чарчысы олан һәр кәс өзүнү бу һүрријјәт мүҹаһидләри сырасында, гуртулуш бајрағынын алтында көрмәк истәрди.

(М. Ҹәлал, «Јолумуз һајанадыр», сәһ. 5).

Бу мисалда гејри-мүәјјән әвәзликлә ифадә олунмуш үзвә аид (һәр кәс) әлавәдә (кәләҹәјин чарчысы олан) һәр үч шәрт (сыра, кенишләнмә вә дәгигләшмә) вардыр. Одур ки, хүсусиләшмишдир.

Зәрфликләрин хүсусиләшмәси

I. Фе'ли бағлама илә ифадә олунан зәрфликләр чох вахт хүсусиләшир.

Мәсәлән: 1. Гарател тәләсмәдән әлини јајлығы илә силәрәк, она сары јөнәлди.

(Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 107).

Бу мисалда фе'ли бағлама илә ифадә олунмуш зәрфлик (тәләсмәдән әлини јајлығы илә силәрәк) кенишләнмиш, дәгигләшмиш вә нәһајәт хүсусиләшмишдир. Чүнки фе'ли бағламанын әсас вәзифәләриндән бири дә әлавә һал вә һәрәкәт билдирмәкдир. Одур ки, ҹүмләдә чох вахт бир нөв икинҹи дәрәҹәли хәбәр вәзифәсини ифа едир.

Мүгајисә ет: Гарател дә тәләсмәдән әлини јајлығы илә силди, она сары јөнәлди.

Көрүндүјү үзрә белә һалларда адәтән ҹүмлә һәмҹинс хәбәрли олур, фе'ли бағлама әсас фе'лин (јөнәлди) заманына көрә ејни олур. Ишин ардычыл иҹра едилдији көстәрилир. (әввәлҹә әлини (силәрәк)—силди, сонра она сары јөнәлди).

II. Тәрз категоријасыны билдирмәк үчүн мүрәккәб фе'лләрин I тәрәфиндә ишләдилән фе'ли бағламалар хүсусиләшмир.

Мәсәлән: Рәһим бәј «јох» дејиб дурурду.

(Һ. Меһди, «Сәһәр», сәһ. 25).

III. Фе'ли бағлама илә ифадә олунан хүсусиләшмиш зәрфликләр заман, сәбәб-мәгсәд, тәрзи-һәрәкәт вә с. мә'наларыны билдирир.

Мәсәлән: 1. Икрамын арзусу хилафына оларағ, Гаратели гонаглыға чағырмамышды.

(Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 122).

2. Исмајылзадә кәнч фәһләләрин горхуб кери чәкилдијини көрәндә, онлары чәсарәтләндирмәк үчүн өзү ирәли атылды.

(Һ. Меһди, «Абшерон», сәһ. 104).

3. Мәммәд, гапы ағзында гојулмуш үстү нахышлы гырмызы чамаданы вә бағламаны көрчәк, бир көз гырпымында анасынын гучағындан гопуб ашағы сычрады...

(С. Гәдирзадә, «Гыш кечәси», сәһ. 131).

4. Гары көзләрини мәктуб вә газетлә долу чантадан ајырмадан, дәрдли-дәрдли хәбәр алды.

(Һ. Меһди, «Дашғын», I һис., сәһ. 22).

Биринчи мисалда гаршылыг (күзәшт), икинчи вә үчүнчүдә заман гисмән сәбәб-мәгсәд, дөрдүнчүдә исә тәрзи-һәрәкәт әламәтләри вардыр.

IV. Азәрбајчан дилиндә ән чох «бахмајараг» сөзү васитәсилә хүсусиләшмә дүзәлдилир.

Мәсәлән: Онларын назик кејинмәләринә бахмајараг, һеч ким шахтадан шикајәт етмирди.

(С. Гәдирзадә, «Гыш кечәси», сәһ. 156).

Бу чүр гурулмуш чүмләләрлә һәмишә гаршылыг (күзәшт) әламәти ифадә олунур.

V. Гошма илә ишләдилән фе'ли сифәт бир үзв јериндә ишләдилирсә, хүсусиләшир вә чох вахт заман билдирир.

Мәсәлән: Һәр илдә олдуғу кими, јенә дә онларын јадына араны салырды.

(С. Рәһимов, «Шамо», сәһ. 227).

VI. Әкәр зәрфликләр аид олдуғу үзвдән сонра ишләдилирсә, јенә дә хүсусиләшир:

Мәсәлән:

Онун өлмәз ишини горујачағыг вә һәр ан
Дамарларымыздакы сон дамла ган кими

(Р. Рза, «Ленин» поемасы, сәһ. 19).

Бу мисалдакы тәрзи-һәрәкәт зәрфлик групу (дамарларымыздакы сон дамла ган кими) аид олдуғу фе'ли хәбәрдән (горујачағыг) сонра ишләдилдији үчүн (постпозисија) хүсусиләшмишдир.

VII. Үмумијјәтлә, дәгигләшдиричи сөзләр вә бирләшмәләр хүсусиләшир.

Бунларын чоху аид олдуғу үзвдән сонра (постпозисија) кәлир.

Мәсәлән: 1. Дәрсләриндә һәмишә ә'лачы олмуш бу кәнч, бә'зән гоһумларындан бир чохунун бәјәнмәдији һәдсиз тәвазөкарлығы илә јалныз мәктәбдә дејил, бүтүн гәсәбәдә, рајон мәркәзиндә сечилирди.

(Ә. Әбүлһәсән, «Тамаша гарынын нәвәләри», сәһ. 4).

2. Адил бибиси гызынын Бакыја—техникумда охумаға кәлдијинә севинирди.

(С. Гәдирзадә, «Гыш кечәси», сәһ. 149).

Бу мисалларда јер зәрфликләринә аид (бүтүн гәсәбәдә, Бакыја) дәгигләшдиричи сөзләр вә бирләшмәләр (рајон мәркәзиндә, техникумда охумаға) хүсусиләшмишдир.

VIII. Чох вахт фе'ли бағлама вә бә'зән фе'ли сифәтлә ифадә олунан вә кенишләнән үзвүн өзүнә мәхсус субјекти олур.

Мәсәлән: 1. Түкәзбан хала Бакыдан гајыдандан сонра да Имран үмидини кәсмәмишди.

(И. Шыхлы, «Ајрылан јоллар», сәһ. 215).

2. Дәниздән әсән сојуг декабр күләји алову үфүрдүкчә јанғынын даирәси кенишләнирди.

(Һ. Меһди, «Сәһәр», сәһ. 9).

Көрүндүјү үзрә мисалда «Имран үмидини кәсмәмишди», «Јанғынын даирәси кенишләнирди» чүмләләриндә әсас фикир ифадә олунмушдур. Лакин бунлара аид зәрфликләрдә дә ким, нә суалына чаваб верән сөзләр (Түкәзбан хала, декабр күләји) вардыр. Бу чәһәти нәзәрә алан дилчиләр бу чүр зәрфликләри будаг чүмлә һесаб едирләр.

Тамамлыгларын хүсусиләшмәси

Тамамлыгларын хүсусиләшмәси «хүсусән», «хүсусилә», «әләлхүсус», «башга», «о чүмләдән», «өзү дә», «савајы», «әлавә», «һәтта», «әвәзинә» вә с. сөзләр васитәсилә олур.

Мәсәлән: 1. Чәмиллә Таһир трест идарәсинә кәләндә, рәисин гәбул отағында, маса архасында китаб охујан рус гызындан башга һеч кими тапа билмәдиләр.

(Һ. Меһди, «Абшерон», сәһ. 35).

2. Сонра өз фикринә гајыдыр, көрүш јерләрини, хүсусән Дурна булағында олан көрүшү хатырламаг истәјирди.

(С. Рәһимов, «Шамо», II һис., сәһ. 645).

3. Көрүнүр ки, бүтүн бу дәрдләрдән савајы вәрдишә кечмиш елә бир дәрд әмәлә кәлмишди ки...».

(С. Рәһимов, «Шамо», II һис., сәһ. 37).

4. Рәшид кими шәхсләрин дүшүнчә вә һиссијјатыны һеч кәсдән кизләтмәјәчәји ајдындыр, хүсусән ки, дост билдији бир адамдыр!

(М. Ибраһимов, «Һекајәләр», сәһ. 167).

Чанлы данышыгда хүсусиләшмәләр башга үзвләрдән интонасија илә ајрылыр: хүсусиләшмәдә сәс јүксәлир, гуртарaнда гысача фасилә верилир. Јазыда исә хүсусиләшмәдән сонра веркүл гојулур. Хүсусиләшән әлавә вә дәгигләшдиричи сөзләрин өзләринә мәхсус дурғу ишарәси (дефис) сахланыр.

Бәдрәддин ЧӘЛИЛОВ
Ағсу рајонундакы Ағарх кәнд једдииллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

VII СИНИФДӘ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН ТӘҺЛИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Тәчрүбә көстәрир ки, табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин тәдрисиндә бунлара аид чүмлә тәһлилиндән мүнтәзәм истифадә етмәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүрәккәб чүмлә бәһсинә аид чүмлә тәһлили апарыркән бу чүмләләрин ики вә ја даһа артыг садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәләрәк онларын бир мүрәккәб фикри ифадә етдијини, мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрин бир-бири илә мә'нача гаршылыглы сурәтдә бағлы олдуғуну шакирдләрә баша салырам. Јери кәлдикчә ушаглара хатырладырам ки, һәр һансы садә чүмлә бир-биринә мә'нача бағлы вә әлагәдар олмаса, онлары мүрәккәб чүмлә һесаб етмәк олмаз. Бу фикри шакирдләрә баша салмаг үчүн мән бир нечә бир-бири илә, һеч бир мә'на әлагәси олмајан садә чүмлә көтүрүрәм, һәмин чүмләләри јазы тахтасында јаздырырам, шакирдләрә баша салырам ки, бу чүмләләр бири дикәри илә мә'нача бағлы олмадығындан һеч дә мүрәккәб чүмлә дејилдир.

Фикрими исбат етмәк үчүн ашағыдакы чүмләләрдән истифадә едирәм.

Мәсәлән, мән китаб алдым. Һәсән Бакыја кетди.

Көрүндүјү кими, бу садә чүмләләрлә мүстәгил фикирләр јүрүдүлмүшдүр. Бу фикирләр арасында һеч бир әлагә вә бағлылыг јохдур. Она көрә дә бу садә чүмләләри биз мүрәккәб чүмлә һесаб едә билмәрик.

Мән, табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри тәдрис едиркән шакирдләрин сәрбәст сурәтдә чүмләләр тәһлил етмәлә-

ринә хүсуси диггәт јетирирәм. Belә тәһлилә кениш јер вердикдә шакирдләр һәм мүрәккәб чүмләләрин гурулушча нөвләрини даһа дәриндән мәнимсәјир, һәм дә бу чүмләләрә аид өјрәнилмиш гајдалар онлар үчүн тәкрар едилир, узун мүддәт шакирдләрин јадында галыр. Бу, һәм дә она көрә лазымдыр ки, мүрәккәб чүмләләрин тәдрисиндә шакирдләр үчүн гаранлыг галан материал бир даһа онлара ајдын олсун.

Тәһлил апармаг мәгсәдилә чүмләләрин сечилмәсинә, әјани васитәнин һазырланмасына фикир верир, сечилмиш чүмләләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәјә чалышырам.

Мәсәлән:

Күн батмагда иди, лакин памбыг чөлүндә һәлә гызғын иш кедирди.

Бу чүмләни тәһлил етмәк мәгсәдилә шакирдләрлә ашағыдакы гајдада суал-чаваб апарырам:

— Бу нә чүр чүмләдир?

— Бу мүрәккәб чүмләдир.

— Нә үчүн мүрәккәб чүмләдир?

— Ики садә чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб мүрәккәб бир фикри ифадә етдији үчүн мүрәккәб чүмләдир.

— Бу мүрәккәб чүмләнин һансы нөвүдүр?

— Бу бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләдир.

— Бунун бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмлә олдуғуну нечә тә'јин етдиниз?

— Бурадакы садә чүмләләр арасында лакин бағлајычысынын ишләнмәси илә онун бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмлә олдуғуну тә'јин етдик.

— Бәс табесиз мүрәккәб чүмлә олдуғуну нәдән билдиниз?

— Мүстәгил садә чүмләләрдән ибарәт олуб, бир-бири илә бирләшмәсиндән бу чүмләнин табесиз олдуғуну тә'јин етдик.

— Бурадакы садә чүмләләр нә үчүн мүстәгилдир?

— Бурадакы садә чүмләләрин мүстәгил мүбтәда вә хәбәрләри вардыр.

Белә суал-чаваб васитәси илә һәмин чүмләнин мүбтәда вә хәбәрләрини мүәјјәнләшдирирәм. Бу чүмләнин баш үзвләри, јә'ни чүмләнин биринчи һиссәсиндә к ү н — мүбтәда, б а т м а г д а и д и — хәбәр; икинчи һиссәсиндә и ш — мүбтәда, к е д и р д и — хәбәрдир.

Һәмин чүмләнин баш үзвләрини мүәјјәнләшдирдикдән сонра икинчи дәрәчәли үзвләрини дә тапдырырам. Бу гајда илә бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрә аид башга мисаллар да јазы тахтасында јаздырараг тәһлил етдирирәм.

Мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләри үзвләринә көрә тәһлил едәркән чалышырам ки, бу чүмләләрин баш үзвләри илә јанашы, икинчи дәрәчәли үзвләри дә шакирдләр үчүн ајдын олсун. Бу заман шакирдләр чүмлә үзвләри бәһсиндә әввәлки синифләрдә кечдикләри биликләри бир даһа хатырламыш олурлар. Мәһз, белә тәһлил апарылдыгда мүрәккәб чүмлә тамамилә шакирдләрә ајдын олур.

Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәдриси заманы тәһлил апармаг үчүн сечдијим чүмләләри дә шакирдләрә јазы тахтасында јаздырырам. Бу типли мүрәккәб чүмләләри тәһлил етдирәркән чалышырам ки, мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасындакы мә'на әлагәси шакирдләр үчүн ајдын олсун. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри мүстәгил садә чүмләләр тәшкил едир, бу садә чүмләләр арасында һөкмән мә'на әлагәси олмалыдыр. Јери кәлдикчә хатырладырам ки, мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасындакы мә'на әлагәләри јалныз интонасија васитәсилә јарадылыр. Бу әлагәләри тәһлил етдијим чүмләләрдә тәтбиг етмәјә чалышырам. Бу заман мә'на әлагәләринә (заман, ајдынлашдырма, ардычыллыг, зиддијјәт, сәбәб вә нәтичә) аид шакирдләрин ирәлидә кечдикләри дәрсләр бир даһа тәкрар олунур.

Мәсәлән:

Ај ишығы алтында Јеникәнд суд кими ағарыр. Хәзәр сулары күмүш кими парылдајырды.

Бу чүмләни дә тәһлил етмәк үчүн шакирдләрлә ашағыдакы гајдада суал-чаваб апарырам:

— Бу нә чүр чүмләдир?

— Бу бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдир.

— Бәс нә үчүн бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдир?

— Чүнки бурадакы садә чүмләләр арасында бағлајычы јохдур.

— Нә үчүн табесиз мүрәккәб чүмләдир?

— Чүнки бурадакы мүрәккәб чүмләни мүстәгил садә чүмләләр әмәлә кәтирмишдир.

— Бурадакы садә чүмләләрин мүстәгил олдуғуну нә илә тә'јин етдиниз?

— Бурадакы садә чүмләләрин һәр икисиндә мүстәгил мүбтәда вә мүстәгил хәбәрләр вардыр.

Белә суал-чавабдан сонра һәмин мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрин мүбтәда вә хәбәрләрини, һабелә

икинчи дәрәчәли үзвләрини шакирдләрин көмәји илә мүәјјәнләшдирирәм. Беләликлә, садә чүмләләр арасындакы һансы мә'на әлагәсинин олдуғуну да тапдырмаға мүвәффәг олурам. Бу заман һәмин мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдәки һадисәләрин (ај ишығы алтында Јеникәндин сүд кими ағармасы илә Хәзәр суларынын күмүш кими парылдамасы) ејни заманда ваге олмасынын чавабыны шакирдләрдән алмаға мүвәффәг олурам. Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә заман әлагәси вардыр. Јә'ни һәр ики садә чүмлә бир-биринә интонасијаја көрә бағланмышдыр.

Бу гајда илә мән бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрә аид башга мисаллар да көтүрүр, һәмин мисаллары да тәһлил етдирирәм. Тәһлил заманы садә чүмләләрин бир-биринә бағлајычысыз бағландығыны, мүстәгил садә чүмләләрдән ибарәт олдуғуну мүсаһибә јолу илә мејдана чыхарырам. Даһа сонра гејд едирәм ки, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр арасында ја веркүл, ја нөгтәли веркүл, ја да ики нөгтә гојулур. Тәһлил заманы табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр арасында көстәрдијим бу дурғу ишарәләринин јериндә дүзкүн јазылмасына диггәт јетирирәм. Бу гајда илә дә тәһлилдә шакирдләрин бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә мә'на әлагәләри мөвзусуну кечдијим заман онларын алдыглары билији даһа да мөһкәмләтмәјә наил олурам.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрә аид тәһлил мәгсәдилә ев тапшырыгларыны нәзәрдән кечирәркән ичраны јохлајыр, сонра тәк-тәк шакирдләрә тапшырығы охутдурур, мејдана чыхан сәһвләри јериндәчә дүзәлтдирир, садә чүмләләр арасындакы дурғу ишарәләринин дүзкүн јазылмасына диггәт јетирирәм вә интонасијаја көрә мә'на әлагәләрини мүәјјәнләшдирирәм.

***

Табели мүрәккәб чүмләләр бәһси үзрә чүмлә тәһлилинә кечмәздән әввәл, шакирдләрә бир даһа хатырладырам ки, табели мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләрдән бири мүстәгил, о бири вә ја о бириләри ја шәкилчә, ја да мәзмунча гејри-мүстәгил олуб әсас чүмләјә шәкил вә мәзмунча табе олур.

Мән, тәһлил заманы чалышырам ки, табели мүрәккәб чүмләләрин мүстәгил вә гејри-мүстәгил һиссәләрини шакирдләр өзләри тапа билсинләр. Чүнки шакирдләр тәһлил етдикләри мүрәккәб чүмләләрин мүстәгил вә ја гејри-мүстәгил һиссәләрини јахшы мүәјјәнләшдирмәсәләр, онлар баш вә будаг чүмләләри тапа билмәзләр.

Тәһлил мәгсәдилә ајырдығым мүрәккәб чүмләни јазы тахтасында јаздырырам, чалышырам ки, бу чүмләнин һиссәләрини шакирдләр өзләри көстәрсинләр. Мән суал-чаваб үсулу илә мүрәккәб чүмләнин мүстәгил һиссәсинин—баш чүмлә; баш чүмләдән асылы олан вә ону изаһ едән һиссәсинин исә—будаг чүмлә олдуғуну мүәјјәнләшдирирәм. Бу заман изаһатымы давам етдирир, сонра гејд едирәм ки, будаг чүмләләр баш чүмләдән әввәл кәлдији кими, сонра да кәлә биләр. Будаг чүмләләр әсасән чүмлә үзвләринин кенишләндирилмиш вә инкишаф етдирилмиш бир нөвүдүр. Она көрә дә будаг чүмләләрин әксәријјәти чүмлә үзвләринин суалларына чаваб олур. Будаг чүмләләр бә'зән баш үзвләри, бә'зән баш чүмләләри изаһ едир, бә'зи һалларда исә баш чүмләдәки ишин шәртини вә бир фикрин башга фикрә гаршы гојулдуғуну көстәрир.

Јенә дә чүмлә тәһлилиндә әввәл шакирдләрин табели мүрәккәб чүмләләрә аид биликләрини бир даһа хатырлатмаг мәгсәдилә тәкрар апарырам. Сонра мүрәккәб чүмлә тәһлилинә башлајырам. Мәсәлән, «О јердә ки, низам-интизам мөһкәмдир, орада дәрс кејфијјәти дә јүксәк олар». Бу чүмләни тәһлил едәркән шакирдләрлә ашағыдакы тәрздә суал-чаваб апарырам.

— Бу нә чүр чүмләдир?

— Бу табели мүрәккәб чүмләдир.

— Нә үчүн табели мүрәккәб чүмләдир?

— Чүнки бу чүмләнин биринчи һиссәси (о јердә ки, низам-интизам мөһкәмдир) гејри-мүстәгил, икинчи һиссәси (орада дәрс кејфијјәти дә јүксәк олар) — мүстәгилдир.

— Гејри-мүстәгил һиссәси нәји изаһ едир?

— Гејри-мүстәгил һиссәси мүстәгил һиссәни изаһ едир вә она табе олур.

— Мүстәгил һиссәси нә чүр чүмлә адланыр?

— Мүстәгил һиссә баш чүмлә адланыр.

— Мүстәгил олмајан һиссә нә чүр чүмләдир?

— Мүстәгил олмајан һиссә будаг чүмләдир.

— Будаг чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирәркән нә етмәк лазымдыр?

— Һәмин табели мүрәккәб ҹүмләни садәләшдирмәк лазымдыр.

Һабелә мүрәккәб ҹүмләни садәләшдирәркән, шакирдләрлә суал-ҹаваб үсулундан истифадә едирәм;

— Һарада дәрс кејфијјәти јүксәк олар?

— Низам-интизам мөһкәм олан јердә дәрс кејфијјәти јүксәк олар. (Садә ҹүмлә).

Көрүндүјү кими, бу ҹүмләдә низам-интизам мөһкәм олан јердә сөзләри һарада суалына ҹаваб верди вә баш ҹүмләдәки јүксәк олар сөзләри исә һәрәкәтин ичра олундуғу јери көстәрди.

— Бу ҹүмлә нә ҹүр будаг ҹүмлә олду?

— Бу ҹүмлә јер будаг ҹүмләси олду.

Белә тәһлил апараркән мән шакирдләрин алтынҹы синифдә кечдикләри јер зәрфликләри һаггындакы биликләрини дә хатырладырам, бунунла да јер будаг ҹүмләсинин ејни адлы ҹүмлә үзвләринин кенишләндирилмиш вә инкишаф етдирилмиш бир нөвү олдуғуну да ашкара чыхарырам.

Бу гајда илә табели мүрәккәб ҹүмләләрә аид башга мисаллар да көтүрүр, онлары да һиссәләрә ајырыр, синтактик тәһлил апарырам.

Мән тәһлил заманы табели мүрәккәб ҹүмләләри садәләшдирмәклә бәрабәр, садә ҹүмләләри табели мүрәккәб ҹүмләләр шәклинә салмаг үсулундан да кениш сурәтдә истифадә едирәм. Бу үсул мәнә тәҹрүбәмдә јахшы нәтиҹә верир. Мәсәлән, белә бир садә ҹүмлә көтүрүрәм.

Биз мүәллимин тәзә шакирдинин билијини јохладығыны баша дүшдүк. Көрүндүјү кими, бу садә ҹүмләдир. Бурада будаг ҹүмләни инкишаф етдириб табели мүрәккәб ҹүмләјә чевирмәк үсулундан истифадә едирәм. Шакирдләрә хатырладырам ки, садә ҹүмләнин мәзмунунуң итмәмәсинә чалышмаг лазымдыр.

— Һәмин ҹүмләни мүрәккәб ҹүмлә шәклинә нечә салмаг олар?

Биз баша дүшдүк ки, мүәллим тәзә шакирдин билијини јохламаг истәјир.

Даһа сонра һәмин ҹүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә суал-ҹаваб апарырам.

— Бу нә ҹүр ҹүмләдир?

— Бу тамамлыг будаг ҹүмләсидир.

— Биз нәји баша дүшдүк?

— Биз мүәллимин тәзә шакирдин билијини јохламаг истәдијини баша дүшдүк.

Көрүндүјү кими, бурада (мүәллимин тәзә шакирдин билијини јохламаг истәдијини) ифадәси баш ҹүмләнин баша дүшдүк хәбәриндән асылы олду, ону изаһ етди вә нәји суалына ҹаваб верди.

Бу гајда илә башга садә ҹүмләләр көтүрүр, һәмин ҹүмләләрдә дә будаг ҹүмләләри инкишаф етдирир, онлары мүрәккәб ҹүмлә шәклинә чевирмәјә наил олурам.

Мүрәккәб ҹүмлә бәһсинин тәдрисиндә ҹүмләнин синтактик вә гурулушуна көрә тәһлил апармаг шакирдләри имтаһанлара да һазырламыш олур.

РЕДАКСИЈАДАН

1959-чу ИЛИН МАРТ АЈЫНДА АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ ТӘРӘФИНДӘН XIII ПЕДАГОЖИ МҮҺАЗИРӘ КЕЧИРИЛМИШДИР.

БИЗ ҺӘМИН МӘЧМУӘДӘ ЛЕЈЛУФӘР РЗАЈЕВА, ЧАВАД МӘММӘДОВ, ӘЛИЈАР МӘММӘДОВ, КӘН'АН МИКАЈЫЛОВ, ТОФИГ СЕЈИДОВУН МӘ'РУЗӘЛӘРИНИ ДӘРЧ ЕДИРИК.

Лејлуфәр РЗАЈЕВА
Ағдам шәһәри, Күллүчә кәнд орта мәктәбинин 1 синиф мүәллими.

САВАД ТӘ'ЛИМИНДӘ ӘЈАНИ ВӘСАИТДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Бөјүк рус педагогу Ушински әјани тә'лимин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, ушаға, она ајдын олмајан һәр һансы беш сөз өјрәдин. О, һәмин сөзләр үзәриндә узун мүддәт әбәс јерә әзијјәт чәкәчәкдир; лакин шәкилләр үзрә ијирми белә сөз десәниз, ушаг онлары мәнимсәјәчәкдир.

Илк мүәллимлијә башладығым вахтлар мән дәрсдә әјани вәсаитин олмасына бир о гәдәр дә әһәмијјәт вермирдим. Нәтичәдә әмин олдум ки, дәрсләрим гуру, чансыхычы, марагсыз кечир вә шакирдләр кечилән материалы кифајәт гәдәр мәнимсәмирләр. Бу, шакирдләрин билијинин сәтһи олмасына вә бә'зиләринин исә икинчи илә галмасына сәбәб олурду. Сон илләрдә апардығым тәчрүбә вә мүшаһидәләрдән јәгин етдим ки, дәрсин јахшы мәнимсәдилмәсиндә әјанилијин ролу бөјүкдүр. Дәрсдә әјаниликдән истифадә едилмәси ушагларын марағыны

вә фәаллығыны артырыр, онларда охудуғу мәтнин мәзмунуна шүурлу мүнасибәт јарадыр вә биликләрини дәринләшдирир. Буну нәзәрә алараг мән савад тә'лиминдә дәрсин әјани кечилмәсинә хүсуси фикир верир вә һәр бир дәрсин әјани вәсаитлә тәчһиз олунмасына чалышырам. Мән бүтүн әјани вәсаити өзүм дүзәлдирәм.

Савад тә'лими дөврүндә сәсләрин тәдриси әшја үзәриндә гурулан мүсаһибә јолу илә апарылыр. Буна көрә дә мән һәр бир јени кечәчәјим сәсә аид әшјанын шәклини чәкиб синфә кәтирирәм. Һәмин шәкил үзрә (ат, от, алма, китаб) мүсаһибә апарыб сөзү тәһлил едир, сонра сәси шакирдләрә өјрәдирәм.

Кечилән һәрфи јахшы јадда сахламаг үчүн шәкилләрлә јанашы әшјанын өзү даһа чох фајда верир. Буна көрә дә мән, нәинки, чәкдијим рәнкли шәкилләри, һәмчинин мүмкүн гәдәр һәмин шејин өзүнү дә синфә кәтирирәм (мәс.: нар, турп, шал, нал вә с.) Беләликлә, нар шәклиндә н һәрфи, турп шәклиндә п һәрфи өјрәдиләркән ону узун мүддәт јадда сахлајырлар. Бу да кечилән дәрсин мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин едир.

Мән әшјанын садә шәклини ушаглара көстәрмәклә кифајәтләнмирәм. Онсуз да әлифба китабында бу әшјанын садә шәкилләри вардыр. Дәрси даһа чанлы апармаг үчүн чәкдијим шәкилләрин рәнкинә чох фикир верирәм. Шәкилләрин өз тәбии рәнкинә охшамасына вә ушагларда зөвг ојатмаға чох фикир верирәм. Бунун үчүн дә чәкдијим шәкилләри мүхтәлиф рәнкләрлә бојајырам. Аты күрән, јарпағы јашыл, гызыл күлү өз тәбии рәнкиндә чәкирәм.

Биринчи синифдә савад тә'лими дөврүндә кәсмә әлифба әвәз едилмәз бир әјани вәсаитдир. Мән һәр бир шакирдин кәсмә әлифбасы олмасына чидди фикир верирәм. Һәлә әлифба тә'лиминә башламаздан әввәл синиф әлифба кассасыны валидејнләрә көстәрәрәк ушаглар үчүн әлифба кассасы һазырладырам.

Шакирдләри кәсмә әлифба үзәриндә фәал ишләдирәм. Чалышырам ки, һәр бир шакирд бир сөз, һеч дүзмәк, һеч олмаса әлифба кассасындан сәси тапмагда иштирак етсин. Шакирдләрин партанын үзәриндә дүздүкләри сөзләри јохлајыр вә дүзәлиш верирәм. Сәһв јазанлар һәмин сөзләри дүзүм тахтасында дүзмәли олурлар.

Сәслә јанашы һәрф һаггында да анлајыш верирәм. Мә'лумдур ки, шакирдләрин шифаһи нитги даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Шифаһи нитглә јазылы нитг арасындакы нөгсанлары арадан галдырмаг, шакирдләрә илк күндән дүзкүн јазы вәрдишләри вермәк үчүн габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән истифадә едәрәк әл јазысы илә кәсмә әлифба һазырламы-

шам. Шакирдләр һәр бир сөзү чап һәрфләри илә дүздүкдән сонра бир-ики нәфәрә һәмин сөзләри әл јазысы илә дә дүздүрүрәм.

Мән шәкилли савад лотосу да һазырламышам.

Әлифба китабындакы јарымчыг сөзләрин охунмасына хүсуси фикир верирәм. Мә'лум олдуғу кими, әлифба китабында бә'зи сөзләр јарымчыг верилир. Сөзләрин асанлыгла охунмасы үчүн мән габагчадан кәсмә әлифба үзәриндә ишләјиб һәмин сөзләри дүздүрүрәм, сонра китабдан охудурам. Мәсәлән, китабда ма...ал...да... вә с. һечалар верилир. Ушаглар өзләри икинчи һечаны тапыб сөз дүзәлдирләр (ма-ла, ал-ма, да-на), Бу васитә илә шакирдләр бурахылан һеча вә ја һәрфләри чәтинлик чәкмәдән тапыб сөзләри охујурлар.

Кечилән сәсләрин јахшы мәнимсәнилмәси үчүн истифадә етдијим әјани үсуллардан бири дә һәрфләрин ушаглар тәрәфиндән кәсилиб һазырланмасыдыр. Һәр бир јени дәрсдә кечдијим һәрфи евдә кағыздан кәсиб кәтирмәләрини ушаглара тапшырырам. Бу һәрфләрдән синифдә кәсмә әлифба кими истифадә едирик. Шакирдләрин кечилән сәсләр даирәсиндә мүхтәлиф материаллар үзрә ишләмәләри онларын шүурлу гираәтә һазырланмалары үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Кечилән һәрфләрин мигдары артдыгча мән иши бир аз да мүрәккәбләшдирирәм. Көһнә журнал вә китаблардан мүхтәлиф шәкилләр кәсиб зәрфин ичәрисинә гојурам. Јазы тахтасына чағырдығым шакирд шәкилләрдән бирисини чыхарараг дүзүм тахтасына гојур вә алтында кәсмә әлифба илә адыны дүзүр. Мәсәлән, газ, хоруз, довшан, пишик вә саирә.

Бунунла јанашы һәр бир сәси кечәркән шакирдләрә тапшырырам ки, тәркибиндә һәмин сәсин олдуғу әшја шәкли кәтирсинләр. Мәсәлән, р сәсини кечәркән ушаглар тор, тар, шар, нар, ары вә с. шәкилләр кәтирирләр. Синифдә һәр кәс өзүнүн кәтирдији шәкилләри партанын үзәриндә гојараг алтында адыны дүзүр. Мән парталарын арасы илә кәзәрәк онлары јохлајырам. Бунлардан бир нечәсинин дүзүм тахтасында дүзүлмәси үзрә дә чалышма апарырам. Шакирдләрин сәсләри танымалары, онлары дүзкүн тәләффүз етмәләри илә јанашы дүзкүн јаза билмәләринә дә фикир верирәм. Һүснхәт дәрсләриндә шакирдләрә һәрфләрин дүзкүн јазылышыны өјрәтмәк үчүн јазы тахтасында нүмунә верирәм. Лакин бу аздыр. Мәним нүмунәм бә'зән өз инчәлији илә шакирдә чатмыр. Она көрә мән әлифба китабында верилмиш әл јазысы нүмунәләри вә башга сөз вә чүмләләри ири кағызларда (торлу сәтирләрдә) јазараг јазы тахтасынын јанындан асырам. Шакирдләр бу әјани васитдә һәрфләрин јазылышыны, битишдирилмәсини, һәрфләр

вә кәлмәләр арасындакы мәсафәни, тәзјиглә јазылан һиссәләри, түк хәтти ајдын көрүр вә дүзкүн јазырлар.

Шәкил ән јахшы әјани васитдир. Мән ушаглары әһатә едән һәјат вә тәбиәтин мүхтәлиф саһәләринә аид шәкилләрдән истифадә едирәм. Бу шәкилләрин бә'зиләри әшјалары, ајры-ајры һејванлары тәсвир едир. Бә'зиләри исә сүжетли шәкилләрдир. Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә сүжетли шәкилләрин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мән әлифба китабынын 3-чү вә 11-чи сәһифәләриндә верилмиш вә башга шәкилләр үзрә суал-чаваб апарыр, орадакы адамлара ад тапдырыр, коллектив шәкилдә һекајә тәртиб етдирир, бир-ики нәфәрә данышдырырам.

Белә әјани васитлә ишләмәјин бир сыра мүсбәт чәһәтләри вардыр. Әввәлән, бу үсул дәрсин мараглы вә әјләнчәли кечмәсинә сәбәб олур. Ушагларын фәаллығы артыр, кәләчәкдә мүстәгил ишләмәк вәрдиши газанырлар.

Икинчиси, бу үсул шакирдләрин сөз еһтијатынын зәнкинләшмәсинә, билијинин артмасына сәбәб олур. Шакирдләр шәкилләрә көрә мүхтәлиф сөзләри тапыб охујур, һекајә гурмағы өјрәнирләр.

Үчүнчүсү, бу үсул шакирдләрин билијинин јохланмасына көмәк едир. Мүәллим һәр бир шакирдин шәклин алтында дүздүјү сөзү јохлајыр.

Мән һәр бир дәрси әјани васитлә тәчһиз етдијим үчүн шакирдләр бөјүк мүвәффәгијјәт әлдә едир, јахшы охујур вә јазырлар.

Чавад МӘММӘДОВ
Јардымлы рајону, Һамар кәнд
орта мәктәбинин мүәллими.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҺИ НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк башлыча мәсәләләрдән биридир. Мән чалышырам ки, шакирдләр дилимизин зәнкинлијиндән истифадә едә билсинләр, фикирләрини мүстәгил формада, мәнтиги сурәтдә, сәлис бир дил илә ифадә едә билсинләр. Зәнкин шифаһи нитг мәдәнијјәтинә малик олан шакирд сөздән дүзкүн вә јериндә истифадә етмәји

бачарыр. Инкишаф етмиш нитг еіни заманда мәзмунлу вә мәс'улиііәтли олур.

Мән шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафы мәсәләсинә диггәт вә мәс'улиііәтлә іанашараг, бу саһәдә мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирәм. Шифаһи нитгә іиіәләнмәк үчүн һәр шеідән әввәл, шакирдләрдә дүзкүн данышыға мәһәббәт вә һәвәс оіадырам. Әдәби әсәрләрдәки аіры-аіры сурәтләрин дилиндә вә ифадә тәрзиндә олан фәрги аідынлашдыраараг, бу фәргин сәбәбләрини көстәрирәм. Шакирдләри баша салырам ки, көзәл нитгә малик олан адамын данышығы, ичтимаи іерләрдәки чыхышы динләіичинин хошуна кәлир, она тә'сир едир вә рәғбәтлә гаршыланыр. Нитги зәиф оланлар бә'зән ән іахшы билдиіи вә дуідуғу мәсәләләри башгасына чатдырмаға чәтинлик чәкир, динләіичиіә өз данышығы илә тә'сир едә билмир.

Әлбәттә, шифаһи нитгин әһәмиііәтини шакирдләрә үмуми вә шүар шәклиндә сөіләмирәм. Буну тәдричән шакирдләрин ана дили вә әдәбиііатдан алдыглары биликләрлә бағлы изаһ едирәм. Мәсәлән, әдәбиііат дәрсләриндә әсәрин мәтни үзәриндә апарылан иш бу саһәдә мәнә іахшы имкан верир. Мән бәдии парчаларын дүзкүн охунмасына, сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәсинә диггәт іетиририәм. Ифадәли оху заманы интонасиіанын, сәсин вә с. мәгсәдәуіғун олараг дәіишилмәсини, дурғу ишарәләринин тәләб едилдиіи заман ишләдилмәсини өірәдир вә гираәт заманы бунлардан истифадәни практик олараг баша салырам.

Мә'лумдур ки, шакирдләр мәтни охумагла мәзмуну да мәнимсәіирләр. Оху заманы шакирдләрин сөзләри дүзкүн тәләффүз едә билмәләри вә чәтин сөзләрин мә'насыны баша дүшмәләри кәләчәк дәрсдә һәмин мәтнин мәзмунунун дүзкүн данышылмасы үчүн зәмин олур. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр мәтндә олан бүтүн сөзләри дүзкүн тәләффүз едә билсәләр, һәмин мәтнин мәзмунуну ардычыл, тәмкинлә вә сәлис бир дилдә ифадә едә биләрләр. Мәтн синифдә тәләб олунан гаідада охудулмадыгда истәнилән нәтичәни әлдә етмәк олмур. Она көрә дә мән бәдии гираәтин бу ролуну нәзәрә алараг, она бөіүк әһәмиііәт верирәм.

Әдәби әсәрләрин тәһлилинин дә нитг инкишафында ролу бөіүкдүр. Мән әсас образларын вә гәһрәманларын ичтимаи һәіата мүнасибәтини, башга образларла әлагәсини, дахили һәіәчанларыны вә с. хүсусиііәтләрини аідынлашдырырам. Шакирдләрә образлары сәчиііәләндирмәк вә онларын данышыг тәрзини өірәнмәк вәрдишләри ашылаіырам.

С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасындан верилмиш парчаны кечәркән шакирдләрә тапшырырам ки, ше'рин бир һиссәсини әзбәр өірәнсинләр. Бә'зән исә мән ше'ри іазмағы да тапшырырам. Сонра әсәри тәһлил едиб, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы суалларла онлара мүрачиәт едирәм:

1. Әсәрин гәһрәманы кимдир?
2. Рәссам зәнчиіә шаир нечә мүнасибәт бәсләіир вә бу мүнасибәти һансы сөзләрлә ифадә едир?
3. Америкада зәнчиләрлә нечә рәфтар едирләр?
4. Шаир буну поемада һансы сөзләрлә ифадә едир?
5. Рәссам зәнчинин вәтәнпәрвәрлик һиссләри әсәрдә нечә верилмишдир? вә с.

Һәмин суаллара аіры-аірылыгда мүнасиб чаваблар алдыгдан сонра, әсәрин ән тә'сирли іерләриндән олан «Гара зәнчи ағыз ачыр» мисрасындан «Үрәіинин гызыл ганы үрәіимдән ахды, кечди» мисрасына кими парчаны шакирдләрә охутдурурам.

Бу парчаны охутдурмагдан мәгсәдим одур ки, шакирдләр онун мәзмунуну бир даһа іадда іахшы сахласынлар. Сонра тәләб едирәм ки, һәмин парчанын нағлыны данышмағы бачарсынлар. Беләликлә, шакирдләр шифаһи данышыгда әсәрдән истифадә едир, нитгләри тәдричән зәнкинләшир.

Іахуд, М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестиндән көтүрүлмүш «Баһар» мөвзусуну кечәркән Баһарын шахталы гыш кечәсиндә күчәдә галыб өлүм тәһлүкәси гаршысында олдуғуну, өмрүнүн сон дәгигәләрини кечирмәсини һәіәчанлы вә тә'сирли бир нитглә тәсвир едәрәк, онун һәіатынын ән ағыр дәгигәләрини әкс етдирән парчаны китабдан охуіурам.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрдәки сәчиііәви вә тә'сирли парчалар һадисәнин кедиши илә әлагәдар охундугда даһа тә'сирли олур вә шакирдләрин іадында даһа іахшы галыр. Бу да онларын сөз еһтиіатларынын артмасына вә дүзкүн чүмлә гурмаг вәрдишләринин іаранмасына көмәк едир.

Шакирдләрин мәзмунлу вә долғун нитгә малик олмалары үчүн онларын сөз еһтиіатларынын зәнкин олмасы һәлледичи шәртдир. Она көрә дә шакирдләрдә сөз еһтиіатыны артырмаг үчүн мән лүғәт үзәриндә апарылан ишә хүсуси диггәт іетиририәм. Лүғәт үзәриндә иш апараркән, шакирдләр тәрәфиндән мә'насы чәтин анлашылан вә іахуд һеч анлашылмаіан сөзләри (іени сөзләри) сечиб лүғәт дәфтәрләринә іаздырыр вә гаршысында онун изаһыны верирәм. Іалныз тәк-тәк сөзләри деіил, іери кәлдикдә, мә'насы чәтин анлашылан бүтөв бир чүмләни вә сөз бирләшмәләрини дә изаһ едирәм.

Мән әдәби әсәрләрин изаһы васитәсилә шакирдләрә данышыгда сөз вә ифадәләри нечә ишләтмәләрини дә өјрәдирәм. Мәсәлән, VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасындан көтүрүлмүш «Минкәчевир гәһрәманы»ны кечәркән әсәрин дили үзәриндә чох дајанырам. Ше'рдәки бәдиилик вә ифадә тәрзи һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра орада олан бәдии ифадәләри шакирдләрин иштиракы илә мүәјјән етмәк үчүн ашағыдакы мүсаһибәни апарырам:

Бу парчада һансы бәдии ифадә васитәләри ишләдилмишдир?

Шакирд — Бу ше'рдә «чар чәкир», «балталарын полад пәнчәси», «лај-лај удур», «од төкүр күнәш ағзындан» кими бәдии ифадәләр ишләдилмишдир.

Мүәллим — Бурада башга һансы бәдии ифадәләр вар?

Шакирд — «Торпағын нәфәси тәнкијир һәрдән», «јанғынлар јаға да јерә көјләрдән», «сеһиркар машынлар», «нәһәнк-нәһәнк маторларын гәлбиндәки дөјүнтүләр», «иглим-иглим кәзмәјн вар», «арзулар дүнјасы», «торпаг төкүр, гум дағыдыр кор көзүнә зүлмәтләрин», «селләр, сулар гудурмасын», «үфүгләрин чапыг гашы» вә саирә.

Онлар ше'рдә олан бир чох бәдии сөз вә ифадәләри тапыб дејирләр. Шакирдләрин мүәјјән едә билмәдикләри бәдии ифадәләр олдугда исә буну өзүм дејирәм. Беләликлә, бүтүн бәдии ифадәләр шакирдләрин һәр бири үчүн ајдын олур. Сонра һәмин бәдии сөзләри, ифадә вә чүмләләри евдә сечиб дәфтәрә јазмаларыны тапшырырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр васитәләр нәтичәсиндә шакирдләр бәдиилик һаггында дүзкүн мә'лумата малик олур, сөз еһтијатлары артыр вә нитгләри зәнкин олур.

Мән әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләри әзбәрчиликдән узаглашдырмаға чалышырам. Шакирдләри верилән суаллара душүнүлмүш чаваблар вермәјә, сәрбәст чүмләләр гурмаға алышдырмагла бәрабәр, онлардан тәләб едирәм ки, данышдыглары дәрсин мәзмунуну өз сөзләри илә ифадә етсинләр. Әлбәттә, бу тәләби јеринә јетирмәк китаб чүмләләри ишләтмәјә адәт етмиш бә'зи шакирдләр үчүн бир гәдәр чәтин олур. Она көрә дә мән шакирдләрин бу чәтинликләрини арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, «Почт гутусу» әсәрини кечәркән, онун мәзмунуну бир дәфә бүтөв вә ардычыл сурәтдә данышдырдыгдан сонра икинчи дәфә бу гајданын әксинә олараг мүхтәлиф шакирдләрә ајры-ајры епизодлары данышдырырам. Биринчи шакирд Новрузәлинин тутулмасынын сәбәбини, икинчи шакирд Вәли ханын мәктубунун мәзмунуну, үчүнчү шакирд Новрузәлинин ханын јанына

кәлмәсинин сәбәбини данышыр. Јахуд, әсәри ики-үч һиссәјә бөлүб данышдырырам вә с.

Әлбәттә, бурада ардычыллығы позмагдан мәгсәд шакирдләри долашдырмаг дејил. Мәгсәд шакирдләри әзбәрчиликдән вә китаб чүмләләриндән узаглашдырмаг, онлара һадисәләри шүурлу сурәтдә өз сөзләри илә ифадә етмәк бачарығы ашыламагдан ибарәтдир. Ајры-ајры епизодлары данышдырдыгдан сонра синфә мурачиәт едәрәк һәр бир шакирддән ејни суала мүхтәлиф вариантлы чаваблар тәләб едирәм. Мәсәлән:

— Новрузәли ким иди?

Биринчи шакирд — Новрузәли Итгапан кәндинин әһли иди.

Мүәллим — Бу фикри башга сөзләрлә нечә ифадә едә биләрсән?

Шакирд — Авам вә савадсыз олан Новрузәли Итгапан кәндинин әһли, јә'ни ханын өз кәндлиси иди.

Мүәллим — Новрузәли нә үчүн һәбсә алынды?

Шакирд — Новрузәли она көрә һәбсә алынды ки, о почт гуллугчусуну дөјмүшдү.

Мүәллим — Чүмләни башга шәкилдә нечә гура биләрсән?

Шакирд — Авам Новрузәли почт гуллугчусунун мәктубу оғурладығыны күман едәрәк ону дөјдүјүнә көрә һәбсә алынды.

Мүәллим — Вәли ханын мәктубунун гыса мәзмуну нәдән ибарәт иди?

Шакирд — Вәли хан Јеревана кетмәк истәдијини досту Чәфәр ағаја габагчадан хәбәр верирди. Чәфәр ағадан хаһиш едирди ки, о, кәлинчә отаглары сәлигәјә салдырсын.

Мүәллим — Бу чүмләни даһа нечә гурмаг олар?

Шакирд — Вәли хан хәстә арвадыны Јеревана апармалы иди. Она көрә дә Чәфәр ағадан хаһиш едирди ки, хәстә орада раһат олмаг үчүн отаглары сәлигәјә салдырыб, печләри галатсын.

Јахуд, VI синифдә «Гарача гыз» һекајәсини кечәркән јухарыда көстәрилдији кими, мәзмун тамамилә мәнимсәнилиб, бүтөв шәкилдә данышылдыгдан сонра ајры-ајры епизодлары гарышыг һалда мүхтәлиф шакирдләрә данышдырырам. Сонра әсәрин тәһлили заманы сурәтләри характеризә едәркән јенә дә шакирдләрә суаллар верир, онлардан мүхтәлиф чаваблар тәләб едирәм. Мәсәлән:

— Гарача гыз нә кими мүсбәт хүсусијјәтләрә маликдир?

Шакирд — Гарача гыз меһрибан вә достлугда мөһкәмдир. О, Ағча ханымы өлүмдән гуртарыр.

Икинчи шакирд — Гарача гыз меһрибан вә доста гаршы сәдагәтли олмагла бәрабәр, һејванлары вә тәбиәти дә чох севир. О, гара көпәјә тә'лим вермәк истәјир. Пири киши илә бәрабәр бағда кәзмәји, јухудан тез дурмағы севир.

Үчүнчү шакирд — Бүтүн бунларла бәрабәр, Гарача гыз зәһмәтсевәндир. О, Пири киши илә бирликдә бағдан мејвә дәрмәји чох севир, бу ишдә Пири бабаја көмәк едир. Гарача гыз һәм дә бөјүкләрә һөрмәт етмәји бачарыр. О, садә вә тәвазөкардыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу үсулдан истифадә етдикдә шакирдләр китаб чүмләләриндән ајрылыр, тәдричән әзбәрчилик вә формализмдән узаглашырлар. Онлар ејни суала мүхтәлиф вариантлы чаваблар һазырларкән душүнүр, бир фикри мүхтәлиф шәкилдә ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф чүмләләр гурурлар ки, бу да онларын нитг вә тәфәккүрләринин инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Мән әдәби гираәт дәрсләриндә әсәрин бәдии тәһлили заманы ајры-ајры образларын дили үзәриндә дә иш апарырам. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсинин бәдии тәһлилини верәркән шакирдләрин диггәтини бу ашағыдакы биринчи чүмләјә чәлб едирәм: «О, көзәл, кирдәсифәт, кәнч бир гызды; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, атәшли көзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гара гашлары, инчә додаглары варды».

Әввәлчә, шакирдләрә хатырладырам ки, бу чүмләдә бир ширинлик, көзәллик вә аһәнкдарлыг вардыр. Бәс чүмләнин бу ширинлијинин, хош тә'сир бағышламасынын сәбәби нәдир? Бу сәбәб һәр шејдән әввәл ондан ибарәтдир ки, чүмләдә сөзләр дүзкүн сыраланмыш, бәдии тә'јинләр јериндә ишләдилмиш, јазычы бәдии сөзләр васитәсилә бир рәссам кими Фирузәнин шәклини чәкмишдир.

Сонра јазычынын һәмин чүмләсини мән гисмән дәјишдирәрәк, ону гәсдән сөнүк шәкилдә ишләдирәм. «О, көзәл бир гыз иди. Кәнч иди. Гара, дәрин вә атәшли көзләри шәргли гызлара мәхсус иди. Гашлары гәләм кими чәкилмишди. Додаглары да инчә иди».

Бу чүмләни тахтада јаздыгдан сонра шакирдләрә мүрачиәт едирәм:

— Бу чүмләләрин һансы сизә даһа јахшы тә'сир бағышлајыр вә хошунуза кәлир?

Шакирд —Јазычынын чүмләси бу чүмләләрдән јахшыдыр.

Мүәллим — Мән јаздығым чүмләләрдәки сөзләр дә јазычынын сөзләридир. Бәс бу чүмләләрин фәрги нәдир ки, бири көзәлдир, аһәнкдар сәсләнир, о бири исә хошунуза кәлмир?

Шакирдләрин бә'зиләри бу сөнүклүјүн сәбәбини сөзләрин јеринин дәјишилмәсиндә, бә'зиләри ајры-ајры садә чүмләләрин чох ишләдилмәсиндә, бә'зиләри дә «иди» көмәкчи фе'линин тәкрар олунмасында көрүр.

Бундан сонра шакирдләрин бу һагда олан фикирләрини белә тамамлајырам.

—Ушаглар, мән јаздығым чүмләләрдә сөнүклүк — гејрибәдиилик вә мәнтигсизлик вардыр. Бунун да сәбәби ондан ибарәтдир ки, јазычынын бир чүмләдә ифадә етдији мүрәккәб фикри мән беш садә чүмләдә ифадә етмишәм. Бурада сөзләр дүзкүн сыраланмамыш, тә'јинләр јериндә ишләдилмәмишдир. «Иди» көмәкчи фе'ли дөрд дәфә тәкрар олунмушдур. Бүтүн бунлар да чүмләнин сәлислијини, аһәнкдарлығыны вә бәдиилијини позмушдур. Демәли, көзәл, бәдии вә мәнтиги чүмләләр гурмаг үчүн сөзләри јериндә ишләтмәк, тәкрара јол вермәмәк, бәдии сөзләрдән дүзкүн истифадә едә билмәк лазымдыр.

Ч. Чаббарлынын јухарыда көстәрилән чүмләсинин көзәллијинин нәдән ибарәт олдуғуну јахшы баша дүшмәмиш олан бә'зи шакирдләр белә бир мүгајисәдән сонра буну әјани сурәтдә өјрәнир, сәлис, бәдии чүмләләр гурмаг үчүн тәләб олунан гајдалары билир вә буна риајәт едирләр.

Мән ејни заманда ајры-ајры јазычыларын, сурәтләрин, типләрин дә дили, үслуб хүсусијјәтләри вә ифадә тәрзләрини бир-бирилә мүгајисә едиб, фәргләрини ајдынлашдырырам. Шакирдләрә баша салырам ки, бә'зи сурәтләрин вә типләрин дили әдәби дил олмаја биләр. Јазычы сурәти өз дилиндә данышдырыр. Новрузәли, Мәммәдһәсән әми вә с. сурәтләрин дили әдәби дил дејил, онларын дилиндә шивә хүсусијјәтләри чохдур.

Әдәби дил вә јерли шивәләр һаггында шакирдләрә мә'лумат вердикдән сонра онлардан тәләб едирәм ки, һәр һансы нәср әсәрини кечдикдә, һәмин әсәрдәки сурәт вә типләрин сөзләринин әдәби дилә дахил олмаларыны (јерли шивәләри) тапыб мүәјјәнләшдирсинләр. Беләликлә дә шакирдләр бу һагда мүәјјән мә'лумата малик олур вә әсәрин дили үзәриндә иш апараркән чәтинлик чәкмәдән әдәби дил илә шивә сөзләрини фәргләндирмәји бачарырлар.

Мән сөзләрин чох мә'налылығыны да шакирдләрә өјрәдирәм. Іә'ни онлара баша салырам ки, ејни бир сөз ајры-ајры сөзләрә гошулдугда мүхтәлиф мә'налар кәсб едир. Мәсәлән, «баш» сөзү бу ашағыдакы мүхтәлиф мә'наларда ишләдилә биләр: «баш чыхармаг», «баш мүәллим», «баш әјмәк», «баш галдырмаг», «баш вермәк», «баша дүшмәк», «баша чыхмаг», «башдан салмаг», «башдан ашмаг», «башдан еләмәк», «баша чатмаг», «баша кәлмәк» вә саирә.

һәмин бирләшмәләри аjры-аjры чүмләләрдә ишләдәркән фикрими шакирдләрә инандырычы сурәтдә баша салырам.

Мән шакирдләрин нитг әлванлығына гајғы көстәрир, онларын сөз еһтијатларынын артмасына вә бу сөзләрин јериндә ишләдилмәсинә фикир верирәм. Идиоматик ифадәләр, бәдии тә'јинләр, бәнзәтмәләр, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'нада ишләнмәси, омоним вә синонимләр һаггында да шакирдләрә мә'лумат верир, онлардан истифадә етмәк гајдаларыны өјрәдирәм. Синонимләрин ишләдилмәсиндә чәтинлик чәкән шакирдләрин сәһвләрини данышыг заманы јериндәчә дүзәлдирәм. Мәсәлән, V синифдә «Баһар» мөвзусуну данышаркән шакирдләрдән бири белә бир чүмлә ишләтди:

«Сојуг гыш күнләриндән бири иди. Сојуг адамы кәсирди. Дөрд күн гар јағдыгдан сонра бәрк сојуг дүшмүшдүр».

Мән һәмин шакирдә баша салырам ки, һәр үч чүмләдә «сојуг» сөзүнүн тәкрар олунмасы нитгә ағырлыг кәтирир, чүмләләрин көзәллијини позур. Она көрә дә бу сөзү чүмләнин икинчисиндә синонимләрлә әвәз етмәк лазымдыр.

Сонра һәмин чүмләләрдә гисмән дәјишиклик едәрәк «сојуг» сөзүнү дә синонимләрлә белә әвәз едирәм:

«Сојуг гыш күнләриндән бири иди. Шахта адамы гылынч кими кәсирди. Дөрд күн гар јағдыгдан сонра бәрк ајаз башламышды».

Мәммәдһәсән әми сурәтини сәчијјәләндирән бир шакирд дә белә чүмләләр ишләдир: «Мәммәдһәсән әми фағыр адамдыр. Худајар бәј Мәммәдһәсән әминин фағырлығындан истифадә едиб ешшәјини әлиндән алыр. Мәммәдһәсән әми ешшәјини ондан ала билмир. Фағыр Мәммәдһәсән әми шикајәт дә еләјә билмир. Мәммәдһәсән әми зијарәтдән галыр. Фағыр Мәммәдһәсән әми һәзрәт Аббаса әризә јаздырыб көндәрмәклә тәсәлли тапыр».

Шакирдләрә өјрәдирәм ки, бурадакы алты чүмләдә «Мәммәдһәсән әми» сөзү алты дәфә, «фағыр» сөзү исә дөрд дәфә тәкрар олунмушдур ки, бу да чүмләјә ағырлыг кәтирир, онун көзәллик вә аһәнкдарлығыны позур. Дәфәләрлә тәкрар олунан «Мәммәдһәсән әми» сөзүнү ики-үч чүмләдә «о» әвәзлији илә, «фағыр» сөзүнү дә башга синонимләрлә әвәз етмәк лазымдыр.

Сонра һәмин чүмләләри өзүм белә ишләдирәм. «Мәммәдһәсән әми фағыр адамдыр. Худајар бәј онун авамлығындан истифадә едиб ешшәјини әлиндән алыр. Садәлөвһ Мәммәдһәсән әми ешшәјини ондан ала билмир. О, шикајәт дә еләјә билмир. Зијарәтдән галан мәзлум Мәммәдһәсән әми һәзрәт Аббаса әризә көндәрмәклә тәсәлли тапыр».

Шакирдләр Худајар бәј сурәтини сәчијјәләндирәркән дә еjни сәһвләрә јол верирләр. Онун һаггында јалныз «залым», «гәддар» сөзләрини ишләдирләр. Мән онлара өјрәдирәм ки, Худајар бәј һаггында бу сөзләрдән башга, «зүлмкар», «голузорлу», «мә'нәви чәһәтдән позғун», «даш үрәкли», «әдаләтсиз», «ачкөз», «тамаһкар» вә с. сөзләр дә ишләтмәк онлар вә лазымдыр.

Шакирдләрин сөз еһтијатынын артыб зәнкинләшмәсиндә бәдии парчаларын әзбәрләнмәсинин дә ролу бөјүкдүр. Ше'ри әзбәрләмәк шакирдләрин дурғу ишарәләринә, чүмләнин аваза көрә нөвләриндә сәсин мүхтәлиф һаллара салынмасына, сөзләрдәки вурғунун дүзкүн ишләдилмәсинә вә с. гајдалара риајәт етмәк габилијјәтләрини артырыр. Мән нәинки ше'рләри, һәтта, драм әсәрләриндән гәһрәманын монологларыны, «Фыртына гушу» вә «Шаһин нәғмәси» кими нәср әсәрләриндән мүәјјән парчалары да шакирдләрә әзбәрләдирәм.

Ситатлар үзәриндә иш апармағын да нитг инкишафына мүсбәт тә'сири олур. Она көрә дә мән әдәби гираәт дәрсләриндә бу саһәни унутмурам. Јери кәлдикчә, марксист классикләринин, јазычы вә шаирләрин елм, мәдәнијјәт, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик һаггында олан сөзләриндән бир ситат кими истифадә едирәм. Беләликлә дә, шакирдләрдә гијмәтли сөз вә фикирләрә гаршы мараг ојадыр, онлары мүәјјән ситатлар әзбәрләмәјә алышдырырам.

Ше'рләрин тәһлилиндә шакирдләр ситатлардан даһа чох истифадә едирләр. Шакирдләр ше'рләри онсуз да әзбәрләјирләр. Анчаг ше'рин идејасына даир мүәјјән фикри әсасландырмаг үчүн ше'рин бә'зи мисраларыны онлар ситат кими ишләдирләр. Мәсәлән, VI синифдә «Бакы фәһләләринә» ше'ринин тәһлилини кечәркән шакирдләрә тапшырырам ки, евдә ше'рдән 3—4 ситат сечиб ону һәм јахшы әзбәрләсинләр, һәм дә бу мисраларын ифадә етдији идејаны өз сөзләри илә дәфтәрләринә јазсынлар.

Нөвбәти дәрсдә шакирдләр ситатлары әзбәрдән дејир вә дәфтәрләриндә јаздыглары кими онун изаһыны вериб ајдынлашдырырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин идејасыны экс етдирән әсас јерләрин ситат шәклиндә ишләдилмәси шакирдләри дүшүндүрүр, онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, әсәри сәрбәст тәһлил етмәк габилијјәтләрини инкишаф етдирир, әсәрин идејасыны ачмаға вә сурәтләри характеризә етмәјә көмәк едир. Нәтичә е'тибарилә шакирдләрин сөз еһтијатлары артыр, шифаһи нитгләри тәдричән инкишаф едир.

Мән дәрс дедијим V—VII синиф шакирдләринин шифаһи нитгиндә бир сыра типик сәһвләрә тәсадүф едирәм. Бу сәһвләри груплашдырыр вә онунла мүбаризә апармагда мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Шакирдләр өз нитгләриндә һәр һансы фонетик вә морфоложи сәһвләрә јол вердикдә, онларын диггәтини әсас мәсәләдән јајындырмамаг үчүн данышыгларыны јарыда кәсмәји лазым билмирәм. Һәмин сәһвләри чиб дәфтәрчәсинә гејд едәрәк јадда сахлајырам. Бу гајда илә бир нечә сөз топладыгдан сонра онлары груплашдырыр, ја дәрсин кедишиндә, ја да әлавә мәшғәлә заманы бу сөзләр үзәриндә ајрыча иш апарырам. Мәсәлән, шакирдләрин нитгиндә метатеза һадисәсинә аид олан «доғурдан», «дорғамаг», «көрсәтмәк» вә с. бу кими сәһвләри бир група дахил едирәм, һәмин сөзләри көк вә шәкилчиләринә ајырырам. Шакирдләрә баша салырам ки, әкәр сөзләри онларын ишләтдикләри шәкилдә гәбул етсәк, көкләр «доғ», «доғра», «көр» вә с. олар. Әслиндә исә көкләр белә дејил, «доғру», «доғра» вә «көстәр» шәклиндәдир. Һәмин көкләрин сонуна да мүнасиб шәкилчиләр гошулдугда «доғрудан», «доғрамаг», «көстәрмәк» сөзләри әмәлә кәлмишдир. Демәли, бу сөзләр «доғурдан», «дорғамаг», «көрсәтмәк» кими дејил, «доғрудан», «доғрамаг» вә «көстәрмәк» шәклиндә олмалыдыр вә белә дә ишләдилир.

Ассимилјасија һадисәси илә әлагәдар олан сәһвләри дә икинчи група дахил едирәм. Бу груп сөзләрдә шакирдләр белә сәһвләрә јол верирләр: кәлирләр-кәлилләр, алырлар-алылар; тапмаг-тапбаг, анламаг-аннамаг, ахшамдан-ахшамнан вә саирә.

Бу сөзләрин дә көкләрини (кәл, ал, тап, ахшам) бир-бирини алтындан ајрыча јазыб һәр биринә артырылмалы олан шәкилчиләри дә гаршысында јазырам. Ејни заманда шакирдләрә баша салырам ки, дилимиздә «баг», «на» кими шәкилчиләр јохдур, заман шәкилчиләри дә «ыл», «ил» дејил, «ыр», «ир» шәклиндә ишләдилир.

Шакирдләр јерли данышыг гајдасы илә әлагәдар олараг аһәнк ганунунун позулмасы кими сәһвә чох јол верирләр. Мәсәлән, китабы-китаби, атамы-атами, гарадыр-гарадур, көзү-көзи, сөзү-сөзи вә с.

Бу кими сәһвләри ислаһ етмәк үчүн дә шакирдләрдән тәләб едирәм ки, аһәнк ганунуну тәкрар едиб мүкәммәл өјрәнсинләр. Ејни заманда бүтүн шифаһи данышмағы онларда бир адәт шәклинә салмаға вә буну зеһинләриндә мөһкәмләтмәјә чалышырам.

Шакирдләр бә'зи сөзләри тәһриф едәрәк ишләдирләр. Мәсәлән: нөвбәтчи-нөвбәчи, гуртарды-гутарды вә с. Белә

сәһвләрин дә гаршысыны алмаг үчүн ушаглара өјрәдирәм ки, сөзүн көкү «нөвбә» шәкилчиси «чи» олмасына бахмајараг, бу шәкилчидән әввәл бир «т» сәссизи дә һәмин көкә әлавә олунур. Јахуд, «гуртарды» сөзүндә көк «гутар» дејил, «гуртар» сөзүдүр. Јә'ни «у» илә «т» сәсләринин арасында «р» сәссизи дә ишләдилмәлидир.

Шакирдләр јерли ләһчәнин тә'сири нәтичәси олараг, бә'зән сөз көкләринә гошулан индики заман шәкилчиләрини тамамилә тәһриф едирләр. Мәсәлән, кәлир-кәлеј; данышырданышеј, кәлирәм-кәлејәм, билирәм-билијәм вә саирә.

Бу кими сәһвләри дә сөзләри көк вә шәкилчиләринә ајырмаг, индики заман шәкилчиләринин дилимиздә нә шәкилдә ишләдилдијини онлара бир даһа хатырлатмаг вә с. јолларла дүзәлдирәм.

Шакирдләрин дүзәлтдикләри јерли шивә сөзләрини мән мүәјјән гәдәр топлајыб груплашдырыр вә һәмин сөзләрин әдәби дилдә олан гаршылығыны онлара дејирәм. Шакирдләрин ән чох ишләтдикләри шивә сөзләрини бә'зән луғәт дәфтәрләринә гејд етдирир, гаршысында онларын әдәби дилдә олан гаршылығыны јаздырырам.

Шакирдләрин шифаһи нитгиндә олан нөгсанларын ислаһ олунмасында бәдии әсәрләрин ролуну нәзәрә алараг чохлу мүталиә етмәји онлара мәсләһәт көрүрәм. Сонра мә'лум олур ки, тапшырығын нәтичәси сәмәрәсиз галмамышдыр.

Үслуб сәһвләри шакирдләрин нитгиндә бөјүк гүсурдур. Она көрә дә мән бу саһәјә чох диггәтлә јанашырам. Шакирдләр бә'зән белә чүмләләр ишләдирләр: «Хејрин көзү олду анаданкәлмә. Сонра күрд гызыны верди Хејрә» («Хејир вә Шәр»).

Бу типдә олан үслуб сәһвләриндән данышаркән шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу чүмләләрдә хәбәр јериндә ишләдилмәмишдир. «Олду анаданкәлмә» әвәзинә «анаданкәлмә олду» дејилсә даһа дүзкүн олар. «Верди Хејрә» јох, «Хејрә верди» демәк лазымдыр. Бу гајданы бизим дилимизин хүсусијјәти тәләб едир. Јә'ни Азәрбајчан дилиндә хәбәр әсасән мүбтәдадан сонра ишләдилмәлидир.

Шакирдләр башга бир чүмләни дә белә ишләдирләр: «Һүсејнгулунун бир Ағча ханым адлы гызы вар иди».

Шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу чүмләдә «бир» сөзү јериндә ишләдилмәмишдир. Бу чүмләни белә гурсаг даһа јахшы олар: «Һүсејнгулунун Ағча ханым адлы бир гызы вар иди».

Јахуд: «Јенә сојуг Баһара тә'сир едәндә, о, кәлиб Мәшәди Аббаса јалвармаг фикринә дүшдү».

Бу чүмләдә дә шакирдин ифадә етмәк истәдији фикрә көрә «јенә» сөзү јериндә ишләдилмәмишдир. Шакирд һәмин

сөзү «јалвармаг» сөзүнә аид етмәк истәмиш, анчаг јериндә ишләтмәдијинә көрә өз фикрини дүзкүн ифадә едә билмәмишдир. Бу чүмләдән Баһарын јалвармаг фикринә дүшмәсинин икинчи дәфә (јенә) олмасы дејил, сојуғун она тә'сир етмәсинин икинчи дәфә (јенә) олмасы нәтичәси мејдана чыхмышдыр.

Бу чүмләдә фикир долашыглығынын баш вермәсинин сәбәбини ајдынлашдырдыгдан сонра һәмин чүмләни белә ишләдирәм: «Сојуг Баһара тә'сир едәндә, о, јенә кәлиб Мәшәди Аббаса јалвармаг фикринә дүшдү».

Мән шакирдләрин услуб нөгсанларыны арадан галдырмаг үчүн ифадә едиләчәк фикрә көрә сөзләрин дүзкүн сечилмәсинә, нитгин тә'сирини азалдан тәкрарлара јол верилмәмәсинә, ајры-ајры фикирләр вә чүмләләр арасындакы мәнтиги ардычыллығын позулмамасына да диггәт јетирирәм. Нитгин дүзкүнлүјү, ајдынлығы вә дәгиглији һаггында шакирдләрә мә'лумат верир вә буна риајәт етмәји тәләб едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәби тираәт дәрсләри грамматика илә әлагәләндирилдикдә јахшы нәтичә верир. Белә ки, бә'зи сөзләрин мә'насыны изаһ етмәк үчүн ону морфоложи тәһлил етмәк, дүзкүн тәләффүз гајдаларыны өјрәтмәк үчүн фонетикадан истифадә етмәк, дүзкүн ифадәли оху вәрдишләри ашыламаг үчүн бә'зи чүмләләри гурулушуна көрә тәһлил етмәк лазым кәлир.

Әлбәттә, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мүәллимдән инадлы вә кәркин әмәк тәләб едир. Мән бу чәһәти нәзәрә алыб, тәдрисдә нитг инкишафыны артырмаг ишинә хүсуси фикир верир, өз тәчрүбәм вә имканым дахилиндә бу мәсәләјә аз вә ја чох дәрәчәдә мүвәффәг олурам.

Әлијар **МӘММӘДОВ**
Загатала рајон халг маариф шө'бәсинин инспектору.

«ЈЕВКЕНИ ОНЕКИН» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әдәбијјат програмында Пушкин һаггындакы материалын VIII синифдә тәдрисинә 8 саат вахт верилир. Биз бу вахтдан 4 саатыны «Јевкени Онекин» әсәринин тәдриси үчүн ајырырыг.

«Јевкени Онекин» рус әдәбијјатынын инчиси, онун реалист әсәридир. Бу әсәр рус әдәбијјатында илк мәнзум романдыр. Әсәрдә Русијанын кениш һәјат сәһнәләри, инсанлар, тәбиәт тәсвирләри, гијмәтли бәдии рич'әтләр вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бу әсәри Белински «Рус һәјатынын енсиклопедијасы» адландырмышдыр.

Габагчыл мүәллимләримиз тәдрис ишиндә буну нәзәрә алыр, бир сыра гијмәтли иш үсуллары илә әсәрин тәдриси гаршысында дуран вәзифәни јеринә јетирирләр.

Рајонун габагчыл мүәллимләри әсәрин тәдрисинә верилмиш вахтдан ашағыдакы гајдада истифадә едирләр:

1. «Јевкени Онекин» әсәри һаггында мә'лумат вә I—II фәсилләрин (гыса) мәзмуну—1 с.

2. Әсәрин III—IV—V—VI фәсилләринин мәзмуну вә парчаларын охунмасы—1 с.

3. Әсәрин VII—VIII фәсилләринин мәзмуну вә парчаларын охунмасы—1 с.

4. Әсәрин тәһлили—Онекин вә Татјана сурәтләри—1 с.

Загатала шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Шәкәрханым Өмәрова бу әсәр үзрә илк дәрсдә ашағыдакы мә'луматы верир.

«Јевкени Онекин» Пушкинин шаһ әсәридир. Шаир бу әсәрин үзәриндә 9 ил ишләмишдир. Әсәрин I фәсли 1823-чү илдә Одессада, IV—V—VI фәсилләри 1824—26-чы илләрдә Михајловскоје кәндиндә, VIII—IX фәсилләри 1830-чу илин пајызында Балдино кәндиндә јазылмышдыр. Романын II—III—VII фәсилләринин јазылдығы илләр дәгиг мә'лум дејилдир. Әсәр 1823-чү илдә башланмыш 1831-чи илдә гуртармышдыр. Әсәр 9 фәсилдән ибарәтдир. Онун IX фәсли әлимиздә јохдур. Әсәри Азәрбајчан дилинә халг шаири С. Вурғун тәрчүмә етмишдир.

Бә'зи мүәллимләр иддиа едирләр ки, ири һәчмли әсәрләр һиссә-һиссә кечилдији үчүн илк дәрсдә онун мәзмуну һаггында данышмаг лазым дејилдир. Мүәллим Өмәрова бununла разылашмыр. О, илк дәрсдә әсәр һаггында мә'лумат вердикдән сонра онун мәзмуну илә шакирдләри таныш едир.

Әсәрин гыса мәзмуну һаггында верилмиш мә'лумат шакирдләрин әсәрә олан марағыны артырыр. Онлар әсәри охумаға тәләсирләр. Мүәллим һәлә дәрс илинин әввәлиндә охуначаг бир сыра әсәрләри шакирдләрә јаздырыр. Одур ки, шакирдләрин бир һиссәси һәмин мөвзу кечиләнә кими әсәри охумуш олур. Бу да мүәллимин ишини асанлашдырыр.

Өмәрова әсәрин I—II фәсилләриндә Онекинин тәрбијәсиндән, кәндә кәлмәси вә Ленски илә достлашмасындан данышыр. Мүәллим бу фәсилләрин мәзмунуну нағыл етдикчә ујғун парчалары әсәрдән охујур. Бундан сонра дәрси суал-чавабла јекунлашдырыр вә евә тапшырыг верир. О, әсәрин охунулмасыны вә I—II фәсилләрин мәзмунуну данышмағы өјрәнмәји тапшырыр.

Өмәрова II дәрсдә кечән дәрси бир нечә шакирдә данышдырыр вә суал-чавабла јекунлашдырыр. Бундан сонра јени дәрсә башлајыр. О, II дәрсдә III—IV—V—VI фәсилләрин мәзмуну илә шакирдләри таныш едир. Бу фәсилләрдә Ленски илә Онекинин Татјанакилә кетмәсиндән, Татјананын Онекини севмәсиндән, она мәктуб јазмасындан, Онекинин рәдд чавабы вермәсиндән, Татјананын ад күнү Онекиндән Ленскинин күсмәсиндән вә дуелдә Ленскинин өлдүрүлмәсиндән данышылыр.

Мүәллим бу фәсилләрдән данышаркән I—II фәсилләри дә хатырладыр вә әлагәләндирир. Фәсилләрин мәзмунуну данышаркән Татјананын Онекинә мәктубуну охујур.

Бундан сонра, мүәллим Татјананын мәктубуну 1—2 нәфәрә охудур. О, евдә бу фәсилләрин мәзмунуну данышмағы вә Татјананын мәктубуну әзбәрләмәји тапшырыр.

Өмәрова нөвбәти дәрсиндә кечдији фәсилләрин мәзмунуну сорушур, бир нечә шакирдә Татјананын мәктубуну әзбәрләдир. Јени дәрсдә о, VII—VIII фәсилләрин мәзмунуну кечир. Бу фәсилләрдә Онекинин кәнди тәрк етмәсиндән, Олганын әрә кетмәсиндән, Татјананын әр евиндә олмасындан вә Онекинин онунла сон көрүшүндән данышылыр.

Мүәллим бу фәсилләрдән данышаркән Онекинин Татјанаја мәктубу үзәриндә кениш дајаныр. Һәмин парчаны вә Онекинин Татјана илә көрүшүнү тәсвир едән сәһнәләри шакирдләрә охудур. Мүәллим евә тапшырыг верәркән дејир ки, һәм бу фәсилләрин мәзмуну, һәм дә әввәлки фәсилләрин мәзмунуну јахшы өјрәнмәк лазымдыр. Мүәллим әсәрин тәһлилини мүвәффәгијјәтлә апармаг үчүн мәзмунун бүтүн шакирдләр тәрәфиндән әсаслы өјрәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәти олдуғуну онлара баша салыр.

Даначы орта мәктәбин мүәллими Әли Сулејманов әсәрин тәһлилинә һазырлығы әсәри кечдији илк саатдан башлајыр. О, әсәрин мәзмунуну данышдыгча ајры-ајры шәхсијјәтләрә мәхсус хүсусијјәтләри дә габарыг шәкилдә изаһ едир.

Мүәллим әсәрин тәһлилинә башларкән дејир ки, «Јевкени Онекин» әсәринин әсас гәһрәманлары Онекин вә Татјанадыр. Әсәрин тәһлилинә Онекин сурәтиндән башланыр. Мүәллим бу мүрәккәб сәчијјәли шәхсијјәти шакирдләрә јахшы танытмаг үчүн данышачағыны әввәлчәдән планлашдырыр. О, планыны белә гурур:

1. Онекинин кәнчлик илләри.
2. Онекин кәнддә нараһатдыр.
3. Онекин дуелдә.
4. Онекин севир.

Мүәллим тәһлилә ашағыдакы суалы изаһ етмәклә башлајыр.

Онекин дворјан зијалысыдыр. О, габагчыл дворјан кәнчләринин халгдан узаглашмыш нүмајәндәсидир. Онекин тәһсилини баша вурмамыш, вахтыны күбар мәчлисләриндә кечирир. О, һәјатын мә'насыны анламаға чалышыр. Лакин бу мә'наны һәјатын өзүндә дејил, һәјат дүшкүнләринин вердији балларда ахтарыр. Бу маскарад вә баллар ону раһат гојмур. О, һисс едир ки, һәјатында бошлуг вардыр. О, буну долдурмаг үчүн јол арајыр. Әмисинин өлүмүндән сонра кәндә кетмәси ону дүшдүјү вәзијјәтдән бир гәдәр узаглашдырыр. Кәнд һәјаты да ону сыхыр. Һәтта кәнддә бир нечә адамы бәдбәхт едир, Ленскини өлдүрүр, Татјана вә Олганы дәрдә салыр.

Онекин көзәл вә тәмиз әхлаглы Татјананын севкисинә лагејдлик көстәрир. Илк бахышда бу, адамда тәәччүб доғурур. Әслиндә Онекинин тәгсири јохдур. Һәлә онун гәлби аилә гурмаг сәадәти илә ишыгланмамышдыр. О, евләнмәк, бир нев ајағы бағлы олмаг истәмир. О, азад доланмағы һәр шејдән үстүн тутур.

Лакин бу азад доланмаг фикри она сәмәрә вермир. Ону әввәлләр марагландыран баллар, театрлар, һәр чүр әјләнчәләр кетдикчә көздән дүшүр. О, Татјананы әр евиндә көрәркән артыг әввәлки адам дејилдир.

Инди аилә сәадәти онун гаранлыг гәлбини ишыгландырмаға башламышдыр. Одур ки, Онекини Татјананын илк мәктубуна чаваб вермәмәкдә, ону сонрадан севмәкдә тәгсирләндирмирик. Она әхлаглы вә ја да әхлагсыз демирик. Онекин ағыллыдыр. О, Татјананы анлајыр. О, баша дүшүрдү ки, Татјананын гәлби бир көрпә гәлби кими тәмиз, еһтираслары ушаг еһтирасы кими сафдыр. Татјананын мәктубу она чох тә'сир едир. О, баша дүшүр ки, Татјана онун таныдығы бү-

түн гызлардан іүксәкдир. Мәктубун ашағыдакы парчасы ону даһа чох дүшүндүрүр:

Сон сөзүм! Зүлмдүр бунлары сајмаг.
Һәјадан, горхудан өлүрәм билсән.
Сиздәки намусу замын тутараг,
Она тапшырырам һәјатымы мән.

Онекин Татјана илә намусла рәфтар едир. Мәһәббәтини чавабсыз гојса да, ләјакәсиз Татјанаја хәјанәт етмир.

Онекин севимли досту Ленскини дуелдә өлдүрүр. Әслиндә Ленски ону һамыдан ағыллы һесаб едирди. Лакин Ленскини өлдүрмәкдә Онекинин тәгсири вармы? Доғрудур, шаир дејир ки, кәрәк Онекин ән'әнәләри кәнара атыб, дуелә разы олмајајды.

Әслиндә, Онекинин күнаһы јохдур. Күбар чәмијјәтләрдәки вә мәишәтдәки е'тигадларын сәртлији Онекини мәчбур едир ки, Ленскини өз әли илә өлдүрсүн.

Мүәллим бу һиссәни бачарыгла изаһ едәрәк, белә нәтичә чыхарыр ки, бу кәнчләри мә'нәви чәһәтдән шикәст едән феодал-дворјан мүһитидир. Ленскинин гатили дә бу мүһитдир.

Онекин нөгсансыз адам дејилдир. Шаир көстәрир ки, о дөврүнүн габагчыл кәнчләринә нисбәтән кеиидә галмышдыр. Онекин фәалијјәт көстәрмәк әвәзинә һиссләрлә јашајыр. О, чох ишләр етмәк истәјир, лакин һеч бирини башлаја билмир. Шаир ону чәтин јоллардан кечирир, ајылдыр вә ағыллландырыр.

Мүәллим көстәрир ки, Русијанын көркәмли адамлары Онекин кими нә дөвләтә, нә дә халга хидмәт етмәјән адамлары «артыг адамлар» адландырмышлар.

Мүәллим, Онекинлә әлагәдар олараг Ленскидән дә данышыр. О дејир ки, Ленски тәбиәти е'тибарилә романтик иди. О, саф гәлбә малик иди. Лакин һәјат һаггында чох данышмасына бахмајараг, һәјаты анлаја билмәмишдир. Пушкин Ленски шәхсијјәти илә әлагәдар олан идеалы севирди. Шаир көстәрир ки, о, саг галсајды, бәлкә ағыллы адамлар сырасында ад газанарды. Аилә гурараг онун сәадәти илә јашајарды. О, романтик вә шөһрәтпәрәст иди. О, кетдикчә инкишаф едән адамлардан дејилди. Она көрә дә шаир ондан тез ајрылыр.

Әсәрин икинчи гәһрәманы Татјанадыр. Сулејманов бу сурәти дә шакирдләрә танытмаг үчүн данышачағыны әввәлдән планлашдырыр. Бу план белә олур:

1. Татјананын ушаглыг илләри вә мәһәббәти.
2. Тәһгир едилмиш гыз.
3. Татјана әр евиндә.

Мүәллим изаһ едир ки, Татјана да Онекин кими мүрәккәб сурәтдир. О да Онекин кими әһатә едилмиш адамлардан фәргләнмәк истәјирсә дә мүмкүн олмур. Дворјан зөвгү, мүһити ону да мәһв едир.

Татјана ушаглығындан кәзәр, һеч бир шејә гарышмазды. О, отуруб саатларла фикирләшмәји чох севирди. Атасынын китабханасындакы романтик әсәрләри охујур, романтик хәјаллар бәсләјирди. Татјана әтрафына көз кәздирир, һамыја бахыр, лакин һеч кәси севә билмирди. Чүнки, о бу адамлары јахшы таныдығы үчүн ахтардығы хүсусијјәтләрин онларда олмадығыны көрүрдү. Гәфләтән Онекин ортаја чыхыр. Онекин көзәл вә чевик кәнч иди. О, һәр шејә лагејд вә анлашылмаз иди. О, сирр мәнбәји иди. Онун бу вәзијјәти мухтәлиф сөһбәтләрә сәбәб олур. Һәтта Татјананы севдији һаггында да сөһбәт кедир. Романтик һиссләрлә јашајан Татјанада бу е'чазкар адама гаршы мәһәббәт һиссләри чошур. Она мәктуб јазыр. Әлбәттә, бу мәсәләни мүәллим бачарыглы, инандырычы сурәтдә данышмаға чалышыр. О көстәрир ки, Татјана Онекинә мәктуб јазмагда сәһв етмәмишди. О, өзбашына бурахылмыш јабаны битки кими бөјүмүшдүр. Ону Онекинә бағлајан чошгун тәбиәти, чошгун мејл атәши иди. Татјананын ағлы һәлә јетишмәмишди. Одур ки, саф гәлбли Татјана Онекинә мәктуб јазмалы олду. Мәктубда севән гәлбин сәмими е'тирафлары вардыр.

Татјана севкисинә мәнфи чаваб алдыгда сарсылыр. О, севкисинә үмидини үзмәсә дә хәстә бир һала дүшүр. Татјана Онекинин олдуғу евә кедир, онун һаггында сөһбәтләр ешидир. Бунлар Онекини Татјанаја даһа јахшы таныдыр. Татјана ајылыр, зәкасы ојаныр. О, халаларын тәһрики илә әрә кедир. Онун Онекинлә көрүш сәһнәси чох марағлыдыр. Адама елә кәлир ки, Татјана бу саат голларыны Онекинин бојнуна салараг көрүшәчәкдир. Лакин о, буну етмир, гүру-

руну мүһафизә етмәји бачарыр. Татјана Онекини данлајыр, она кәнчлији хатырладыр. Лакин Татјана Онекиндән разыдыр. Чүнки Онекин онунла тәмиз доланмышдыр.

Татјанаја елә кәлир ки, Онекин онунла јахынлашмаг, рүсваједичи шөһрәт газанмаг истәјир.

О, Онекинә ачыг дејир ки, бу дәбдәбәли һәјат мәни марагландырмыр. Татјана азад кәнд һәјатына бунлары дәјишмәјә һазырдыр. Лакин бир һалда ки, бу чәмијјәтин ичәрисиндәдир, онун ганунларына табе олачагдыр. Одур ки, Онекинә чох сәмими үрәк сөзләрини белә ифадә едир:

Чох рича едирәм унудун мәни,
Билирәм! Гәлбиниз долу вүгардыр,
Сиздә гүрур да вар, намус да вардыр.
(Нечин даным буну) севирәм сизи,
Фәгәт верилмишәм бир башгасына,
Садиг галачагам өмүрлүк она.

Мүәллим «Фәгәт верилмишәм бир башгасына» ифадәсини бир даһа тәкрар едир вә көстәрир ки, Татјана әрә өзү кетмәмишдир, зорла верилмишдир. Лакин Татјана әринә садиг галачагдыр. Мүәллим бурада Онекинлә Татјананы мүгајисә едир, өз јүксәк инсанлыг һиссләри илә, саф гәлби вә мәһәббәти илә Татјананын үстүн олдуғуну көстәрир.

Мүәллим белә тәһлил васитәсилә әсәрин идејасыны әсасән сөјләмиш олур. Мүәллим дејир ки, көрүндүјү кими әсәрдә дворјан чәмијјәтинин хүсусијјәтләри, дворјан зијалыларынын тарихи фачиәси әсәрин әсасында дурур. Шаир кәнч нәслә бөјүк мәһәббәт бәсләјир вә ону севирди. Шаир кәнчлијин кәләчәјинә инанырды. Шаир ејни заманда Русијада декабристләр нәслинин нечә јарандығыны вә онларын мүтләгијјәтә гаршы апардығы тарихи мүбаризәни әкс етдирмәк истәјирди. Тәсадүфи дејилдир ки, шаир Онекинин ахыры нә олачагдыр? суалына «Онекин сенат мејданчасында асыланларын бири олачаг, јахуд Гафгазда сүркүндә өләчәкдир»—демишдир.

Сүлејманов елә бу дәрсдә әсәрдәки көзәл тәбиәт тәсвирләриндән, бәдии рич'әтләрдән, әсәрин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндән дә данышыр.

О, әсәрин белә тәһлилиндән сонра кәләчәк дәрсдә бу әсәр үзрә јазы иши дә апарыр.

Кән'ан МИКАЈЫЛОВ

Бакы шәһәри, Киров рајону 182 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

«СИФӘТ» БӘҺСИНИН ТӘДРИСИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫ НЕЧӘ ЗӘНКИНЛӘШДИРИРӘМ

Азәрбајчан дили дәрсләринин башлыча вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Програмын тәләби үзрә бу саһәдә көрүләчәк ишләр бүтүн тәдрис илини әһатә едир. Демәк, буна хүсуси бир саат верилмир. Чүнки шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси систематик бир характер дашыјыр вә Азәрбајчан дилинә аид бүтүн мәшғәләләрин үзви бир һиссәсини тәшкил едир.

Марксист дилчилији бизә өјрәдир ки, дилин лүғәт тәркиби даим инкишаф едир, дәјишир. Бу фикри мүәјјән дәрәчәдә ајры-ајры фәрдләрин, о чүмләдән һәр бир шакирдин лүғәт еһтијатына да аид етмәк олар. Шакирд мәктәбә чох аз сөз еһтијаты илә кәлир. Лакин о, мәктәби битирдикдән сонра зәнкин сөз еһтијаты илә һәјата атылыр. Һеч шүбһә етмәк олмаз ки, I синиф шакирдләринин сөз еһтијаты илә X синиф шакирдләринин сөз еһтијаты арасында мүгајисә едилмәз дәрәчәдә бөјүк фәрг олур. Орта мәктәби битирмиш шакирд елә зәнкин лүғәт еһтијатына малик олмалыдыр ки, о өз фикрини дүзкүн, рәван вә дәгиг ифадә етмәк үчүн сөз сечмәкдә, сөзләрдән онларын мә'на зәнкинлијинә көрә истифадә етмәкдә чәтинлик чәкмәсин. Биз билирик ки:

«Лүғәт тәркиби дилин вәзијјәтинин мәнзәрәсини әкс етдирир: лүғәт тәркиби нә гәдәр зәнкин вә чохчәһәтли исә, дил дә о гәдәр зәнкин вә инкишаф етмиш олур».

Бурадан ајдындыр ки, лүғәт зәнкинлији дилин зәнкинлији үчүн чох мүһүм шәртдир. Бу фикир ејнилә ајры-ајры фәрдләрин ишинә дә аиддир. Һәр кәсин лүғәт еһтијаты нә гәдәр зәнкин оларса, онун нитги дә бир о гәдәр зәнкин олар. Бурадан ајдын нәтичә чыхыр ки, шакирдләри мүкәммәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк, онларын дилиндә дә сөзләрдән мәһарәтлә вә һәртәрәфли истифадә едилмәсини тә'мин етмәк үчүн Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә лүғәт үзрә апарылан ишләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Мән бүтүн бунлары

нэзэрэ алараг өз дэрслэримдэ һэмин саһэјэ хүсуси диггэт јетирирэм. Грамматикада һэр бир дэрсин тэдриси илэ әлагэдар олараг лүғэт ишлэринэ бөјүк эһэмијјэт верирэм. Мэн бу мүһазирэмдэ конкрет олараг V синифдэ «Сифэт» бэһсинин тэдриси просесиндэ шакирдлэрин лүғэт еһтијатыны зэнкинлэшдирмэк тэчрүбэсиндэн данышачағам.

Мэ'лум олдуғу үзрэ, V синифдэ исимдэн сонра «Сифэт» бэһси өјрэнилир. «Сифэт» бэһсинин тэдриси «Сифэт һаггында үмуми мэ'лумат» мөвзусу илэ башланыр. Мэн бу мөвзунун тэдрисинэ башларкэн чалышырам ки, шакирдлэр сифэтин тэ'рифини шүурлу олараг мэнимсэсинлэр, сифэт һаггында кениш вэ ајдын тэсэввүр элдэ етсинлэр. Тэ'рифи шүурлу сурэтдэ өјрэтмэкдэн өтрү орадакы сөзлэри (истилаһлары) шакирдлэрэ баша салырам. Сифэт сөзүнүн бир ади, бир дэ истилаһ мэ'насы вардыр. Инсанын сифэти дедикдэ, онун заһири көрүнүшүнү, үзүнүн гурулушуну, рэнкини, гашларыны, көзлэрини вэ с. нэзэрдэ тутуруг. Буна көрэ дэ чанлы данышыгда да «сифэти нечэ иди», «сифэтдэн кимэ охшајыр?» вэ с. кими ифадэлэр ишлэдирик. Лакин грамматикада сифэт дедикдэ исэ, јухарыда дедијимиз кими јалныз инсанын заһири көрүнүшү дејил, үмумијјэтлэ бүтүн шејлэрин, чанлы вэ чансызларын эламэт вэ кејфијјэтини билдирэн нитг һиссэси нэзэрдэ тутулур. Сифэт сөзүнүн биринчи вэ икинчи мэ'насы арасында сэдд чэкмэк олмаз. Әксинэ, бу мэ'налар ифадэ хүсусијјэтлэринэ көрэ бир-биринэ бағлыдыр. Ади мэ'нада дүшүндүјүмүз сифэт инсанын сифэтини билдирдији һалда, грамматикада дүшүндүјүмүз сифэт исэ эшјанын сифэтини билдирир. Көзэл мэнзэрэ дедикдэ эшјанын көзэллији, јэ'ни сифэти нэзэримизэ чарпыр. Сонра мэн эламэт вэ кејфијјэт сөзлэринин мэ'наларыны ајдынлашдырырам. Әламэт сөзүнүн мэ'насыны ајдынлашдырмаг мэгсэдилэ ону гисмэн садэ бир сөзлэ—нишанэ сөзү илэ эвэз едир вэ гејд едирэм ки, эламэт нишанэдир, эламэт дедикдэ эшјанын харичи нишанэлэрини нэзэрдэ тутуруг. Кејфијјэт исэ эшјанын дахили нишанэсидир. Буну ағ гэнд, ширин гэнд мисалыны кэтирмэклэ изаһ едирэм. Ағ гэндин эламэтини билдирдији һалда, ширин исэ кејфијјэтини билдирир. Буна бэнзэр башга мисаллар да кэтирэрэк эламэт вэ кејфијјэт сөзлэрини шакирдлэрэ изаһ едирэм. Бурадан, шүбһэсиз, белэ нэтичэ чыхарылмамалыдыр ки, эламэт вэ кејфијјэт билдирэн сифэтлэри һэмишэ ајырмаг вэ онларын арасында сэдд гојмаг лазымдыр. Бу, элбэттэ, мүмкүн дејилдир, чүнки дилимиздэ елэ сифэтлэр вардыр ки, онлар эшјанын һэм эламэтини, һэм дэ кејфијјэтини билдирир. Мэсэлэн, «о, көзэл адамдыр» чүмлэсиндэ көзэл сөзү эшјанын — адамын заһири нишанэсини, көзэллијини билдирдији кими, һэмин адамын дахили нишанэсини, хүсусијјэтини дэ билдирир. Бүтүн бунлар сифэтин тэ'рифиндэки истилаһлары шакирдлэрин дүзкүн вэ дэриндэн баша дүшмэсинэ, белэликлэ дэ, тэ'рифин шүурлу шэкилдэ мэнимсэнилмэсинэ көмэк едир.

Мэн бир нечэ иллик иш тэчрүбэмдэн көрмүшэм ки, «Сифэт» бэһсинин тэдриси заманы шакирдлэр кэтирдиклэри мисалларда анчаг 5—6 сифэти ишлэтмэкдэн кэнара чыха билмирлэр (мэсэлэн, јахшы, гырмызы, ағ, көзэл вэ с.). Буна көрэ дэ мэн «Сифэт» бэһси үзрэ илк дэрсдэн шакирдлэрин сифэтэ аид даһа чох сөз өјрэнмэсинэ диггэт јетирирэм. Мэн мүсаһибэ нэтичэсиндэ мүэјјэн етдим ки, ушаглар рэнк билдирэн сифэтлэрдэн анчаг бир нечэсини билирлэр. Бунлары тахтада јаздырдым... Сонра өзүмлэ синфэ кэтирдијим рэнкли карандашлары шакирдлэрэ көстэрэрэк дедим:

— Ким кэлиб бу рэнклэрдэ (тахтада јаздырдыныз) олан карандашлары сечиб ајыра билэр?

Шакирдлэрдэн бири гырмызы, јашыл, сары вэ көј рэнкли карандашлары сечиб ајырды. Онун сэһвлэрини (сумағы рэнкли карандашы гырмызы карандаш вэ с. һесаб етмишди) башга шакирдлэр көстэрдилэр. Галан карандашларын һансы рэнклэрдэ олдуғуна аид мүсаһибэјэ кечдим. Нэтичэдэ шакирдлэр бир сыра рэнк билдирэн сифэтлэри сумағы, чэһрајы, нарынчы, бэнөвшэји, фирузэји, абы, хинэји, сүрмэји, гэһвэји, бадымчаны вэ с. өјрэндилэр.

Мэн сифэтин гурулушча нөвлэрини тэдрис едэркэн ашағыдакы чүмлэлэри јаздырыб бурада садэ, дүзэлтмэ вэ мүрэккэб сифэтлэри шакирдлэрэ изаһ едирэм.

1. Совет ушаглары **ширин** хэјаллар вэ нэчиб арзуларла јашајырлар.

2. **Дадлы** сөз чан арзусу, ачы сөз баш ағрысы (аталар сөзү).

3. **һавајы** чөрэк вэ **һүдудсуз** ағалыг инсаны гудурдар.

4. Хэстэјэ **тибби** јардым көстэрмэк лазымдыр.

5. О, **дашгын** һэјат саһэсини **ачы** вэ **нифрэтли** бахышларла сүзду.

6. Шакирдлэр мэктэбин һэјэтиндэ **күллү-чичэкли** бағча салмышлар.

7. Халгымыз једдииллик планы **алты** илдэ јеринэ јетирмэјэ сөз вермишдир.

Азәрбајчан дилиндә сөзләрин дәјишмәси вә јени сөз јарадылмасы әсасән көкләрә артырылан шәкилчиләр васитәсилә олур. Хүсусән, сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә јени сөзләр јарадылыр ки, бу да дилимизин лүғәт зәнкинлији илә әлагәдардыр. Бу чәһәтдән сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән сифәтләр һаггында кениш мә'лумат вермәјин әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Буна көрә дә мән тохучу (гыз), кәсичи (оператор), гырычы (тәјјарә), гурашдырычы (сех), галдырычы (кран) вә с. кими мүхтәлиф шәкилчиләрлә әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләр үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләтмәк мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирирәм.

«Сифәт» бәһсинә аид верилмиш чалышма саатларында онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы типли тәмринләр апарырам.

Шакирдләрә мүхтәлиф исимләр јаздырыр, онлара тапшырырам ки, һәмин исимләрә аид сифәтләр тапсынлар; Мәсәлән:

чәсарәтли		зибилли	
чәсур		ишыглы	
үрәкли	дөјүшчү	кениш	күчә
горхмаз		гаранлыг	
		гумлу	

ә'лачы		һүндүр		јашыл	
тәрбијәли		алчаг		сых	
тәнбәл		гајалы		галын	
чалышган	шакирд	гарлы	дағ	сәссиз	мешә
биликли		уча		гаранлыг	
интизамлы		сылдырымлы		горхулу	
нүмунәви		учурумлу			

«Сифәт» бәһсинә аид верилмиш чалышма саатларында синоним вә антоним сифәтләрә аид дә тәмринләр апарырам. Белә тәмринләр-чалышмалар ашағыдакындан ибарәт олур.

Чалышма 1. Ашағыдакы сифәтләрә антонимләр тапын. Бөјүк, хәстә, көзәл, хәфиф.

Нүмунә олараг бөјүк сифәтинә өзүм синонимләр артырыб, шакирдләрә көстәрирәм.

Бөјүк, јекә, ири, әзәмәтли, нәһәнк.

Бундан сонра һәмин нүмунә әсасында шакирдләр јердә галан сифәтләрә синонимләр тапырлар.

Хәстә, нахош, азарлы, кефсиз.

Көзәл, көјчәк, гәшәнк.

Хәфиф, аста, сакит, јаваш, мүлајим.

Чалышма 2. Ашағыдакы сифәтләрә әкс мә'налы сифәтләр тапын.

Сәхавәтли, ловға, варлы, тәмиз, чалышган, галын, сағлам, ширин, тох.

Нүмунә олараг сәхавәтли сифәтинә өзүм антоним артырыб, шакирдләрә көстәрирәм.

Сәхавәтли, хәсис, симич.

Бундан сонра һәмин нүмунә әсасында шакирдләр јердә галан сифәтләрә антонимләр тапырлар.

Ловға—тәвазөкар, варлы—јохсул, касыб, тәмиз—чиркин, чалышган—тәнбәл, галын—назик, сағлам—хәстә, нахош, ширин—ачы, тох—ач.

Бу јолла да шакирдләрин сифәтләрә аид сөз еһтијаты артыр. Синоним вә антонимләр үзрә апарылан ишин шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдә ролу бөјүкдүр. Мән синоним вә антонимләри шакирдләрин шифаһи нитгиндә ишләтмәклә кифајәтләнмирәм, ону шакирдләрин јазылы нитгинә тәтбиг етмәк мәгсәдилә чүмләләр үзрә чалышмалар апарырам. Мәсәлән:

Нөгтәләрин јеринә ашағыдакы синонимләрдән ујғун кәләнини гојун.

Бағчада... ағачлар әкилмишди. Мәктәбимиздә... тәбиәтчиләр дәрнәји тәшкил едилмишди (чаван, кәнч). Халгымыз кәнд тәсәррүфатынын инкишафына даир... планы... руһ јүксәклији илә һәјата кечирир (әзәмәтли, бөјүк).

Шакирдләрин сифәтә аид лүғәт еһтијатыны әдәби гираәт дәрсиндә олан материаллар әсасында да кенишләндирмәк олар. Бунун үчүн шакирдләрә тапшырырам ки, «Баһар» һекајәсиндә (Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» романындан) олан сифәтләри исимләрлә бирликдә тапыб, дәфтәринизә јазын. Шакирдләр «Баһар» һекајәсиндән ашағыдакы сифәтләри тапырлар.

Түфәнкли (адам), ширин (чај), истәкли (гардаш), интизар вә хофлу (көз), һәзин (сәс), шахталы (гыш), исти (һава), човғунлу (боран), ләззәтли (јуху), балача (әл) вә с. чәми 36 сифәт вардыр.

Сонра шакирдләрин тапдыглары бу сифәтләрдән бир нечәсини јазыб онлара синонимләр тапмағы тапшырырам: түфәнкли, хофлу, балача, күчлү, ләззәтли. Шакирдләр дә һәмин сифәтләрә ашағыдакы шәкилдә синонимләр артырырлар:

түфәнкли—силаһлы—јараглы;
хофлу—горхулу;
балача—кичик;
күчлү—гүввәтли;
ләззәтли—ширин.

Сифәтин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләри баша салырам ки, сифәтләрин бизим нитгимиздә вә тәбиәт тәсвирләрини, инсан характерини даһа дүзкүн вермәкдә ролу бөјүкдүр. Бунун үчүн шакирдләрә тәсвири характер дашыјан инша јаздырырам. Мәсәлән, Биләгәдидә гыш. Бу иншада шакирдләр гышы тәсвир едәрәк мүхтәлиф сифәтләр ишләдирләр ки, бунлар да онларын сөз еһтијатынын артмасына хидмәт едир.

Беләликлә, мән јалныз шакирдләрин сөз еһтијатыны артырмагла кифајәтләнмирәм, һәмин сөзләрин јериндә ишләдилмәсинә дә чалышырам.

Тофиг СЕЈИДОВ
Учар рајонундакы Мүсүслү орта мәктәбинин мүәллими.

VII СИНИФДӘ «ДАНАБАШ КӘНДИНИН ӘҺВАЛАТЛАРЫ» ПОВЕСТИНИН МӘЗМУНУ ҮЗӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИ ИШЛӘТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Һәр бир әсәрин мәтни үзәриндә кениш иш апармадан онун мәзмуну, идеја истигамәтини вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк гејри-мүмкүндүр. Елә буна көрә дә мәтн үзрә апарылан иш әсас мәрһәлә һесаб едилмәлидир. Чүнки бу мәрһәләдә шакирдләрә бәдии-ифадәли оху вәрдиши ашыланыр, онлара әсәрин мәзмуну өјрәдилир, мәфкурәви вә бәдии тәһлил просеси үчүн һазырлыг ишләри апарылыр, онларда мәтнә даир план тәртиб етмәк кими вәрдишләр, шифаһи вә јазылы нитт мәдәнијјәтләри вә естетик зөвг инкишаф етдирилир.

Мән бурада Чәлил Мәммәдгулузадәнин VII синифдә тәдрис едилән «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести үзәриндә шакирдләри нечә ишләтмәк тәчрүбәсиндән данышачағам.

Програм үзрә һәмин әсәрин өјрәнилмәсинә верилмиш беш саатдан 3-нү мән повестин мәтни үзрә апарылан ишә сәрф едирәм.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин өјрәнилмәсинә һәср етдијим биринчи дәрсә кириш сөһбәти илә башлајырам. Кириш сөзүндә XIX әсрин сонларында Азәрбајчан зәһмәткешләринин ағыр күзәранындан, ичтимаи бәрабәрсизликдән, һагсызлыгдан вә әдаләтсизликдән данышыр вә шакирдләрин дигтәтини әсас мәсәләјә—әсәрин өјрәдилмәсинә чәлб етмәјә чалышырам. Кириш мәшғәләсини тәшкил етмәк ишинә әввәлчәдән һазырлыг апарырам. Бу мәрһәләдә чәһд едирәм ки, гираәт ишинә кечмәк үчүн көрпү јарадым вә шакирдләрдә бу ишә хүсуси мараг ојадым.

Бундан сонра исә әсәрдән бир парча нүмунә охујурам. Гираәт заманы повестин дил хүсусијјәтләрини нәзәрә алыр, дүзкүн тәләффүз гајдаларыны көзләјир, гираәтин уча, сәлис вә ајдын олмасына чалышырам.

Бир нечә иллик педагожи тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, бәдии-ифадәли гираәти дүзкүн тәшкил етмәдән кечилән әсәрин мәзмун вә бәдиилијини шакирдләрә баша салмаг, он-

ларын һафизәсини, јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк олмаз.

Рус сатирасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Н. В. Гогол көстәрмишдир ки, анчаг үрәкдән кәлән, тәбии, чанлы оху васитәсилә јазычы һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг мүмкүндүр.

Нүмунәви гираәт ишиндән сонра шакирдләрин оху мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үзрә ишә башлајырам.

Мән јери кәлдикчә бәдии гираәтин әсас шәртләри барәдә сөһбәт едирәм. Һәр шејдән әввәл, шакирдләрә баша салырам ки, Ч. Мәммәдгулузадә бүтүн әсәрләриндә олдуғу кими, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда да чанлы халг дилинә садиг галмышдыр. Она көрә дә һәмин әсәри елә охумаг лазымдыр ки, бу, шифаһи данышыг дилинин хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирмиш олсун. Дикәр тәрәфдән мән үч чүр авазын—алчаг, орта вә уча олмасындан сөһбәт ачыр вә фикрими фактларла ајдынлашдырырам. Әсәрдән ашағыдакы чүмләләри лөвһәдә јазырам:

1. — Көпәк оғлу, көпәк, һара апарырсан ешшәји? Көзләрин кордур, көрмүрсән мәни бурада? Валлаһы көнүнү сојарам. (Дәрслик, сәһ. 38).

2. — Ај Худајар бәј, гур'ани-мүнзәл һаггы сәнин адын јохду... Кәлдим диванханаја бәлкә сәни көрүм, нәчәрник мәни көрдү, чағырды. Амма нә гәдәр еләди, сәнин адыны чәкмәдим. (Дәрслик, сәһ. 41).

Көстәрирәм ки, биринчи мисал Худајар бәјин Мәммәдһәсән эминин оғлуна дедији сөзләрдән көтүрүлмүшдүр. Елә бурада белә бир суал верирәм:

— Ушаглар, нә үчүн Худајар бәј Мәммәдһәсән әминин оғлуну сөјүр вә ону һәдәләјир?

Суала ашағыдакы чавабы алырам:

— Оғлан ешшәји Худајар бәјә вермәјә разы олмадығына көрә о, ушағы сөјүр вә ону һәдәләјир.

Бу гајда илә шакирдләрә баша салырам ки, Данабаш кәндинин каттасы Худајар бәј ашағы тәбәгәнин нүмајәндәси олан Мәммәдһәсән әминин оғлуна, шүбһәсиз, һирсли бир һалда, јүксәк тонла јухарыдакы сөзләри дејәчәкдир, бу, елә чүмләнин өзүндән дә көрүнмәкдәдир.

Сонра икинчи мисалын үзәриндә дајаныр вә гејд едирәм ки, Худајар бәј Мәммәдһәсән әмини диванханада көрүр вә һәдәләјир. Мәммәдһәсән әми ону инандырмаға чалышыр ки, о шикајәтә кетмәмишдир. Демәли, бу чүмлә алчаг тонла, јалварычы характердә охунмалыдыр.

Бу кими јолларла шакирдләрә гираәтин шәртләрини баша салыр вә онлара ифадәли гираәт вәрдиши ашылајырам.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, хүсусилә V—VII синифләрин шакирдләри бәдии әсәрләрдәки әсас һадисәләри икинчи дәрәчәли һадисәләрдән, јә'ни објекти фондан ајырмагда чәтинлик чәкирләр. Нәтичәдә онлар әсәрин әсас идејасыны, јазычынын әсас мәгсәдини мүәјјән едә билмирләр. Бу кими сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн мән мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Бу үсуллардан бири бәдии-ифадәли гираәт заманы бә'зи сөзләри хүсуси вурғу вә интонасија илә охујуб, шакирдләрин диггәтини објект үзәриндә мәркәзләшдирмәкдән вә апардығым изаһат ишләриндән ибарәтдир.

Бунларла әлагәдар олараг гираәт заманы ашағыдакы чүмләләрин үзәриндә дајанырам:

«Мәммәдһәсән әми... тојуг-чүчәни чағырыб бир аз дән сәпди, төвләјә кириб ешшәјин габағына бир-ики овуч арпа төкдү чыхды күчәјә...». (Дәрслик, сәһ. 35).

«Мәммәдһәсән әми вагеән—чох меһрибан атадыр; о һеч вахт истәмәзди өвладынын үрәјини бир дәм сыхсын. Одур ки, јавыға јеријиб, башлады јумшаглыгнан оғлуну сакит еләмәјә» (сәһ. 37).

Шакирдләрин диггәтини биринчи мисалдакы «тојуг-чүчәни чағырыб бир аз дән сәпди...», «ешшәјин габағына бир-ики овуч арпа төкүб...», икинчи мисаллардакы «...чох меһрибан атадыр» кими ифадәләри хүсуси интонасија илә дејәји шакирдләрә өјрәдир вә изаһат апараратг, Мәммәдһәсән әминин сәчијјәсиндәки һуманист чәһәтләри баша салырам.

Бә'зән јазычы персонажын дахили вә ја харичи портретини әсәрин јалныз јериндә дејил, портретә аид олан ајрыајры чизкиләри мүхтәлиф јерләриндә, мүхтәлиф чүмләләриндә верир. Шакирдләр белә һалларда сурәтә хас олан ајры-ајры чизкиләри мүәјјән едә билмир, нәтичәдә тәһлил заманы сурәти сәчијјәләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Мән әсәрдәки мүсбәт вә ја мәнфи типләр һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јаратмаг үчүн онлары мәтн үзәриндә ишләдәркән һәмин мәсәләјә диггәт јетирир, портретә аид чизкиләри ифадә едән сөзләри сечдириб дәфтәрләриндә јаздырырам. Беләликлә, јазычы тәрәфиндән сурәтин портретинин нечә чәкилдији мүәјјән едилир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин Мәммәдһәсән әмијә аид вердији чизкиләри көтүрүрәм:

«Онун оларды элли дөрд, элли беш јашы..., саггалы ағарыбды, ...ону касыблыг сыхмышды, ...јанаглары гыпгырмызы иди, ...дүнја малына әсла вә гәт'а талыб дејил, ...динч адамдыр, шәр илә, шылтаг илә арасы јохдур, ...лап карыхды, ...гызара-гызара, утана-утана, титрәјә-титрәјә ...ушаг кими ағлады».

Әсәрин мүхтәлиф јериндә Мәммәдһәсән әмијә даир верилмиш бу чизкиләр онун портретини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Мәммәдһәсән әми сурәти характеризә едиләркән шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәдән онун портрети һаггында дејирләр: «О, 54—55 јашлы, ағсаггал, арыг, јанаглары гырмызы, дүнја малында көзү олмајан, нәфси тох, шәр, шылтаг ишләр көрмәјән, сакит, утанчаг, горхаг, сысга, јумшаг тәбиәтли бир кишидир».

Бу хүсусијјәтләрә диггәт јетирмәклә мән һәм шакирдләри әсәри дәриндән тәһлил етмәк үчүн һазырлајыр, һәм дә јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дәрк етмәкдә онлара көмәк едир, дикәр тәрәфдән онларын зөвгүнү инкишаф етдирирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, V—VII синифләрин шакирдләри охудуглары бир әсәрин мәзмунуну өјрәнмәкдә вә әсәрдә тәсвир олунан һадисәләри ардычыл олараг нағыл етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Буна көрә дә мән шакирдләри мәтн үзәриндә ишләдәркән мәзмунун нағыл олунмасына, план тәртиби ишинә кениш јер верирәм.

Шакирдләри мәтн үзрә план тутмаға алышдырмаг чәтин олдуғундан, бу, узун мүддәт ишләмәк вә тәмринләр апармаг тәләб едир. Бу саһәдә јахшы нәтичәләр әлдә етмәк үчүн мән шакирдләри јалныз мәтнә даир план тутдурмагла кифајәтләнмирәм. Истифадә етдијим үсуллардан бири кечәчәјим һәр бир мөвзуја аид әввәлчәдән план тутмагдан вә буну лөвһәдә јазараг дәрси һәмин план әсасында данышмагдан вә шакирдләри дә планлы шәкилдә дәрси нағыл етмәјә алышдырмагдан ибарәтдир. Бу тәдбир өјрәдилән әсәрә даир план тутмагда шакирдләрә көмәк едир.

Мән планын һәм садә, һәм дә мүрәккәб нөвүндән истифадә едирәм. Өјрәдичи планлар тутдураркән шакирдләри планын садә нөвү үзәриндә ишләдирәм.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәрини кечәркән илк мәшғәләдә план тутмаг үзрә ашағыдакы шәкилдә иш апарырам:

Дәрсликдә верилән биринчи һиссәни—«үч-дөрд ајын сөзүдүр» абзасына кими охутдурур, сонра шакирдләрә белә бир суал верирәм:

— Ушаглар, охудуғумуз бу парчада һансы һадисәләрдән данышылыр?

Шакирд—Әсәрин әввәлиндә Мәммәдһәсән әминин ешшәјинин оғурланмасындан данышылыр вә сонра Мәммәдһәсәнин өзү барәдә мә'лумат верилир.

Башга бир шакирди галдырырам. О, Мәммәдһәсән әминин ата-анасынын өлүмүндән, атадан галан вар-дөвләтин әмиләри тәрәфиндән дағыдылмасындан, онун евләнмәсиндән сонра бир нечә ил Ираван тәрәфләрдә јашамасындан, долана билмәдијинә көрә јенә кәндләринә кәлмәсиндән, хырда алверлә мәшғул олмасындан вә бир тәһәр аиләсини доландырмасындан данышыр.

Дејиләнләрин доғрулуғуну тәсдиг едир вә белә бир әлавә мә'лумат верирәм ки, әсәрин әввәлиндә Мәммәдһәсән әминин ешшәк алмасы һаггында мә'луматымыз олмадан, ешшәјин оғурланмасыны өјрәнирик, һәмин сурәтин кәнчлик илләри илә таныш олмадан, онун гочалығы һаггында мә'лумат алырыг. Јахшы олар ки, әввәлчә верилән ики мә'луматы өз јерләриндә гејд едәк.

Бундан сонра охунмуш парчаја даир (шакирдләрин фәал иштиракы илә) тәхминән ашағыдакы гајдада план тутулур:

1. Мәммәдһәсән әми кимдир?

Һәмин гајда илә синифдә илк мәшғәләдә кечмәк үчүн нәзәрдә тутулан һиссәнин бир парчасынын планы тәртиб олунур. Галан парчаја аид план тутмағы исә евә тапшырырам.

Икинчи мәшғәләдә евә верилмиш тапшырығы јохладыгда мүәјјән етдим ки, шакирдләрдән бә'зиси мәтн үзрә план тутмағы јахшы билмир.

Мәсәлән, шакирд Лејланын планыны көтүрүрәм:

1. Инди ики ил олар ки, Худајар бәј Данабашда катталыг едир.

2. Мәммәдһәсән әми ешшәји чыхарды күчәјә.

3. Мәммәдһәсән әми чох меһрибан атадыр вә с.

Мә'лум олдуғу кими, бунлар әсәрдән көчүрүлмүш ајры-ајры чүмләләрдир.

Шакирдин јаздығы бу пландан биринчи маддәни көтүрәрәк синфә ашағыдакы суалы верирәм.

— Ушаглар, бу маддә үзрә һансы мәсәләләрдән бәһс етмәк олар?

Шакирдләр гејд едирләр ки, һәмин маддәдә јалныз Худајар бәјин катта олмасындан бәһс олунур. Бу маддәјә даир башга һеч бир мәсәләдән данышмаг олмаз.

Шакирдләрин фикрини тәсдиг едир вә ашағыдакы изаһаты верирәм:

— Планын һәр бир маддәси елә тәртиб олунмалыдыр ки, орада ујушан һадисәләр чәмләнмиш олсун. Белә олдугда јығчам һалда верилмиш бир чүмләјә әсасланыб, бир нечә мәсәләни нағыл етмәк мүмкүн олар. Мәсәлән, көтүрәк, «Мәммәдһәсән әми кимдир?» маддәсини. Шүбһәсиз, бу маддәјә даир биз һәмин образ һаггында чох шеј сөјләјә биләрик.

Тәхминән бу шәкилдә апарылан изаһат ишләри вә көрүлән әмәли тәдбирләр шакирдләрдә план тәртиб етмәк вәрдишини инкишаф етдирир.

Бә'зән шакирдләри мәтн үзрә, план тәртиби үзрә ишләтмәјә бахмајараг, онлар мәтнин ардычыл оларат нағыл едилмәсинә риајәт етмирләр. Мәсәлән, шакирд Тејмур, Мәммәдһәсән әминин шәһәрә кетмәсиндән данышыр, онун карвансарада олмасыны, диванханаја кетмәсини, орадан чыхаркән Худајар бәјлә растлашмасыны вә онун һәдәләнмәсини гејд етмәдән, гочанын кәндә гајытмасынын нағыл едилмәсинә башлајыр.

Шакирдин данышығындан мә'лумдур ки, о, ардычыллығы позмуш вә әсас мәсәләләри гејд етмәкдән узаглашмышдыр. Демәли, тәртиб едилмиш план формал характер дашымыш, шакирд фикирләр арасындакы мәнтиги әлагәни, ардычыллығы, системи позмушдур.

Бу типли нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн ашағыдакы тәдбири көрүрәм:

Суал:—Мәммәдһәсән әми нә үчүн шәһәрә кетмишди?

Чаваб: — О, шәһәрә ешшәјинин далынча кетмишди.

Суал:—Мәммәдһәсән әми Худајар бәји һарада көрдү вә бәј ону нечә гаршылады?

Чаваб:—Мәммәдһәсән әми кәндхуда илә диванханада растлашды, бәј ону һәдәләди.

Шакирд Т.-нын бурахдығы сәһвлә әлагәдар олараг апардығым бу суал-чавабы јекунлашдыраРаг көстәрирәм ки, Мәммәдһәсән әми шәһәрә мәгсәдсиз кетмәмишдир. Демәли, Т. һәмин парчаны нағыл едәркән мүһүм бир мәсәләни —Мәммәдһәсән әминин ешшәјинин далынча кетмәсини, карвансарадан үмидсиз диванханаја үз гојмасыны, Худајар бәјин ону көрүб һәдәләмәсини демәмәклә фикир ардычыллығыны позмушдур.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин мәзмунуну өјрәнмәк үчүн тутулмуш план тәхминән ашағыдакы шәкилдә олмушдур:

1. Мәммәдһәсән әми кимдир?
2. О, зијарәтә кетмәјә нечә һазырлашыр?
3. Худајар бәј кәндхудалыға нечә кечмишдир?
4. О, Мәммәдһәсән әминин ешшәјини нә мәгсәдлә шәһәрә кәтирир?
5. Мәммәдһәсән әми Кәрбалајы Чәфәрин јанында.
6. Мәммәдһәсән әми диванханада.
7. Худајар бәј Зејнәблә евләнмәјә чалышыр.
8. Зәввар Мәммәдһәсән әминин гапысында.
9. Ики гадын човуша мәктуб верир.
10. Елчиләр Зејнәбкилдә.
11. Зејнәб Худајар бәјин «өврәтидир».
12. Ешшәјин тапылмасы.
13. Зејнәбин бошанмаг фикри Худајар бәјә чатыр.
14. Худајар бәј Зејнәбин вар-дөвләтинә саһиб олур.
15. Вәлигулунун нишанлысы әлиндән чыхыр.
16. Зејнәб өз евиндә.

Әсәрин мәзмунуну нағыл едәркән шакирдләр бу пландан истифадә едирләр. Бу, онларын ардычыл данышмаларына көмәк едир.

V—VII синифләрин шакирдләри әсәри тәһлил заманы сурәти сәчијјәләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар мәнфи вә ја мүсбәт сурәтин дахили вә ја харичи аләмини ачыб көстәрмәк әвәзинә, онларын һәјат јолуну данышмаға мејл едирләр. Шакирдләрдә олан бу характерик сәһви арадан галдырмаг вә онлары јухары синифләрдә тәһлил ишинә там һазырламаг мәгсәдилә һәр бир әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзрә иш апарыб гуртардыгдан сонра онлара сурәтләрин һәјатларына аид план тутдурурам.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки Худајар бәј вә Мәммәдһәсән әми сурәтләринин һәјатларына даир тәртиб едилмиш план ашағыдакы кимидир:

Мәммәдһәсән әминин һәјаты	Худајар бәјин һәјаты
1. О, 10—14 јашларында олдуғу заман ата-анадан јетим галмышдыр.	1. О, главанын көмәји илә кәндхуда олмушдур.
2. Әмиләри Мәммәдһәсәнә галан вар-дөвләти дағытмышлар.	2. Худајар бәј Данабаш кәндинин гочусудур.
3. Евләндикдән сонра о, аиләсини чәтинликлә доландырыр.	3. О, Мәммәдһәсән әминин ешшәјини әлиндән чыхарыр.
4. Мәммәдһәсән әми гоча јашларында зијарәтә кетмәк үчүн һазырлашыр.	4. О, Зејнәбин вар-дөвләтини әлә кечирмәк үчүн тәдбирләр көрүр.
5. Онун ешшәји оғурланыр; зијарәтә кедә билмир.	5. О, Зејнәбә әзијјәт верир.
6. Онун аиләсиндә мүсибәт баш верир: Әһмәд вә Иззәт өлүр.	6. О, Зејнәбин вар-дөвләтинә саһиб олур.

Бу чүр план тәртиби сурәтин һәјаты илә характерини гарышдырмамаг үчүн шакирдләрә көмәк едән ән јахшы васитәләрдәндир.

Шакирдләри повестин мәтни үзәриндә ишләдәркән мән онларын диггәтини әсәрдәки лүғәт тәркиби, чүмләләрин синтактик гурулушу вә с. бу кими мәсәләләрә јөнәлдир, мүхтәлиф сөз вә чүмләләри дәфтәрләриндә јаздырырам.

Үмумијјәтлә, мән шакирдләри мәтн үзәриндә ишләдәркән көстәрдијим үсуллары тәтбиг етмәклә ашағыдакылара наил олурам.

1. Шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдиши инкишаф етдирилир.

2. Әсәрин мәзмуну шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилир вә онун тәрбијәви ролу мүәјјән едилир.

3. Шакирдләрә мәтнә әсасән план тутмаг, әсәрдә чәрәјан едән һадисәләри ардычыл олараг, планлы шәкилдә данышмаг өјрәдилир. Бу, онлары ифадә вә инша јазылар үчүн дә һазырлајыр.

4. Шакирдләр әсәри мәфкурәви вә сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлил етмәк үчүн зәнкин материал әлдә едирләр.

Бәшир ӘҺМӘДОВ.

V СИНИФДӘ ФОНЕТИКАНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Орта мәктәбдә фонетиканын тәдриси гаршысында шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк, грамматиканын там асан мәнимсәнилмәси үчүн мүәјјән зәмин јаратмаг кими мүһүм вәзифәләр дурур. Мүәллим фонетика дәрсләриндә сәс дилинин чәмијјәтин јеканә үнсијјәт васитәси олдуғуну, орфографија вә орфоепијанын бир сыра мүһүм чәһәтләрини практик олараг мәнимсәтмәли вә бу иши шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә алмыш олдуглары мә'луматла әлагәдар шәкилдә апармалыдыр. Чүнки ибтидаи синифләрдә шакирдләр Азәрбајчан дилинин фонетикасына аид хејли шеј өјрәнмишләр. V синифдә онлары јохламаг, јаддан чыхан мәсәләләри јенидән әсаслы сурәтдә мәнимсәтмәк вә тәзә дәрси бунун әсасында изаһ етмәк лазымдыр.

Мүәллим кечдији һәр бир мөвзунун гаршысында дуран мәгсәди дәгиг шәкилдә мүәјјән етмәли вә бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүвафиг методик јоллар ахтарыб тапмалыдыр.

«Сәс вә һәрф» мөвзусуну кечәркән мүәллим әсас диггәти данышыг сәсләрини вә онларын әмәлә кәлмәсиндә ајры-ајры үзвләрин алдығы вәзијјәти изаһ етмәјә, сәслә һәрфин, сөзүн јазылы формасы илә шифаһи формасынын фәргини баша салмаға јөнәлтмәлидир. Бу она көрә вачибдир ки, шакирдләрин чоху јазы илә тәләффүз арасында олан фәрги јахшы билмәдикләри үчүн јазы ишиндә чохлу орфографик сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, онлар **дәфтәр, кәнд, ағач, бичин** типли сөзләри бә'зән тәләффүз олундуғу кими (дәфдәр, кәнт, ағач, пичин) јазыр вә белә дүшүнүрләр ки, һәмин сөзләр елә бу шәкилдә дә јазылмалыдыр. Бу ондан ирәли кәлир ки, шакирд сөзүн јазылышы илә тәләффүзү арасын-

дакы фәрги јахшы дәрк етмәмишдир. Она көрә дә «Сәс вә һәрф» мөвзусунун тәдрисиндә бу чәһәтә хүсуси фикир вермәк, сөзүн јазылы вә шифаһи формасы арасындакы фәрги мөһкәм баша салмаг тәләб олунур.

Товуз рајонундакы Говлјар кәнд орта мәктәбинин мүәллими З. Хасијев бу мөвзунун тәдрисиндә бир сыра мараглы үсуллардан истифадә едир. О, әввәлчә сөзләрин шифаһи формасы үзәриндә чалышма апарараг сәс мәфһумуну, һәм дә һәр чүр сәси дејил, јалныз данышыгда истифадә олунан ичтимаи сәсләри баша салыр. Ашағыда З. Хасијевин данышыг сәсләринә һәср олунмуш дәрсинин тәхмини вә гыса планыны веририк.

Мүәллим—Чүмлә нәләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир?

Шакирд—Чүмлә сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

М.—Бәс сөзләр нәләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир?

Ш.—Сөзләр сәсләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

М. — Бу нәдир? (гәләми көстәрир).

Ш.—Гәләмдир.

М.—Гәләм сөзүндә нечә сәс вар вә һансылардыр?

Ш.—Гәләм сөзүндә беш сәс вардыр: г, ә, л, ә, м.

М.—Бәс бу нәдир? (дәфтәри көстәрир).

Ш.—Дәфтәрдир.

М.—Дәфтәр сөзүндә һансы сәсләр вардыр?

Ш.—Дәфтәр сөзүндә д, ә, ф, д, ә, р сәсләри вардыр.

М.—Сиз буну нәјә әсасән дејирсиниз?

Ш.—Дәфтәр сөзүнү дәфдәр шәклиндә тәләффүз едирик.

М. — Доғрудур. Бәс бу нәдир? (китабы көстәрир).

Ш.—Китаб.

М.—Китаб сөзүндә һансы сәсләр вардыр?

Ш. — К, и, т, а, ф.

М.—Буну нә илә изаһ едә биләрсиниз?

Ш.—Биз данышыгда китаф дејирик.

М.—Мән китаф јох, китаб дејирәм.

Мәним тәләффүз етдијим китаб сөзүндә һансы сәсләр вардыр?

Ш.—К, и, т, а, п.

М.—Доғрудур. Јадда сахлајын ки, әдәби тәләффүздә китаф јох, китаб дејилир.

Бу гајда илә мүәллим сөзләрин шифаһи формасы үзәриндә чалышма апарыр вә нәтиҹәдә шакирдләр сәс мәфһумуну баша дүшүрләр. Онлара ајдын олур ки, сәс билаваситә тәләффүзлә әлагәдардыр. Бундан сонра мүәллим сәслә һәрфин мүгајисәсинә башлајыр.

М.—Ким кәлиб јазы тахтасында дәфтәр сөзүнү јазар?

Шакирдләрдән бири дәфтәр сөзүнү јазы тахтасына јазыр.

М.—Дәфтәр сөзүндә һансы һәрфләри көрүрсүнүз?

Ш.—Де, ә, фе, те, ә, ер һәрфләрини көрүрүк.

М.—Доғрудур. Көрүрсүнүзмү биз јухарыда дәфтәр јох, дәфдәр дејирдик. Она көрә дә көстәрдик ки, һәмин сөздә д, ә, ф, д, ә, р сәсләри вардыр. Амма инди дәфдәр јох, дәфтәр јазыр вә көстәрир ки, бу сөздә де, ә, фе, те, ә, ер һәрфләри вардыр.

Ким дејәр, бурадан нечә бир нәтиҹә чыхыр?

Ш.—Бурадан о нәтиҹә чыхыр ки, сәсләр шифаһи нитгдә, һәрфләр исә јазыда олур.

М.—Сонра?

Ш.—Сөз бә'зән бир чүр дејилир, башга чүр јазылыр.

М.—Доғрудур. Бә'зи сөзләр дејилдији кими јазылмыр. Әкәр белә олсајды онда һәр кәс сөзү дедији кими јазар вә бунун да нәтиҹәсиндә һәрҹмәрҹлик әмәлә кәләрди.

Бу зәмин үзәриндә мүәллим јери кәлдикҹә сәсләрин тәләффүзү вә јазылы формасы арасындакы мүнасибәти изаһ едир. Мәсәлән, сәссиз сәсләрин орфографијасыны кечән заман көстәрир ки, сөз ортасында јанашы кәлән ики мүхтәлиф кар сәссизин икинҹиси ҹинкилтили сәс кими дејилир (еһтијат јох, еһдијад дејилир), амма јазыда һәмин сәс кар олараг сахланылыр, јә'ни еһтијат јазылыр вә с.

Бу үсулун мүсбәт ҹәһәти орасындадыр ки, шакирдләр һәм сәслә һәрфи гарышыг салмыр, һәм дә мүәјјән орфографик вә орфоепик вәрдиш әлдә едирләр.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрди ки, мүәллимләр «Әлифба» мөвзусуну мүхтәлиф үсулларла тәдрис едирләр. Бу, тәбии бир һалдыр. Лакин бу үсулларын бә'зиләри даһа чох үстүнлүкләрә маликдир. Она көрә дә һәмин үстүнлүкләри мејдана чыхармаг лазымдыр ки, башга мүәллимләр дә бундан истифадә едә билсинләр.

Мүәллимләрдән Р. Әләкбәрова (Шамахы), Ч. Вердијев (Товуз), З. Мәммәдова (Мәрәзә) вә башгалары «Әлифба» мөвзусунун гаршысында дуран мәгсәди тәхминән белә мүәјјәнләшдирирләр:

1. Һәрфләрин сыра илә әзбәрләнмәсинә наил олмаг.
2. Һәрфләрин адларыны өјрәтмәк.
3. Дахили әлифба сырасыны баша салмаг.

4. Луғәтдән истифадә, сијаһы тәртибиндә әлифба сырасына риајәт етмәјин зәруриликини баша салмаг.

5. Ихтисарла јазылмыш мүрәккәб адлары охумаг гајдасыны изаһ етмәк вә с.

Мүәллим шакирдин луғәтинә јени дахил олан һәр бир сөзүн мә'насыны һөкмән изаһ етмәлидир. Әлифба да белә сөзләрдән бирилир. Шакирдә демәк лазымдыр ки, әлифба илк дәфә гәдим Јунаныстанда әмәлә кәлмишдир. Јунанларын биринчи һәрфинин ады алфа, икинчи һәрфләринин ады исә бетадыр. Она көрә дә әлифба сөзү (алфабета) илк дәфә јунан дилиндә ишләдилмишдир. Әрәбләр һәмин сөзү өз әлифбаларында олан илк һәрфләрин адына ујғун олараг әлифбеј шәклиндә ишләтмишләр. Бизим ишләтдијимиз әлифба сөзү дә әрәбләрдән кечмишдир. Беләликлә, шакирдләр һәм әлифба сөзүнүн мә'насыны өјрәнир, һәм дә јазынын тарихинә аид бәсит мә'лумат әлдә едирләр.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрин әлифба сырасыны нечә билдикләрини јохлајыр вә лазым кәлдикдә ону јенидән әзбәрләдир. Шакирдләр ибтидаи мәктәбдә әлифбаны әзбәрдән билмәјин әһәмијјәтини јахшы дәрк едә билмирләр. Она көрә дә V синифдә бу мәсәләјә хүсуси фикир верилмәлидир. Шакирдләрә әлифбаны әзбәрдән билмәјин ролуну изаһ етмәк вә онларда дәрсә мараг ојатмаг мәгсәдилә мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәк олар. Бу үсуллардан бә'зисини ашағыда изаһ едирик.

Р. Әләкбәрова дәрсә башламаздан әввәл шакирдләрдән тәләб едир ки, аиләдә олан шәхсләрин вә ја синиф јолдашларынын адларыны әлифба сырасы илә јазсынлар.

Ч. Вердијев исә орфографија луғәтини вә «Русча—Азәрбајҹанча луғәт» китабыны синфә кәтирәрәк, бә'зи сөзләри орадан тапмағы шакирдләрдән тәләб едир.

Һәр ики һалда шакирд аз вә ја чох дәрәҹәдә чәтинлијә раст кәлир. Мүәллим онлара баша салыр ки, бу чәтинлик сизин әлифбаны јахшы билмәдијиниздән ирәли кәлир. Бу күнкү дәрсимиздә әлифбаны өјрәнәҹәјик. Бу заман шакирдләр дәрси даһа марагла динләјирләр. Мүәллим бурада гысача олараг һәрф һаггындакы мә'луматы тәкрарлајыр вә әлифба сырасыны әјани олараг шакирдләрә изаһ едир.

Мүәллим шакирдә изаһ едир ки, дилимиздә минләрлә сөз вардыр. Әкәр бу сөзләр луғәтдә мүәјјән бир принсип үзрә дүзүлмәсә, биз истәдијимиз сөзү тапмаг үчүн бир нечә саат, һәтта бә'зән бир күн вахт сәрф едәрик. Әлифба сырасыны јахшы билмәк бу саһәдә бизә бөјүк көмәк көстәрир.

Белә ки, дилдә олан сөзләри һәрфләрә көрә груплашдырыр, сонра луғәтә көчүрүрләр.

Мәсәлән, а һәрфи илә башланан сөзләр бир група, б һәрфи илә башланан сөзләр башга група дахил едилир вә с. Шакирдләр буну јахшы баша дүшмәк үчүн луғәт китабларыны ачыр вә орада сөзләрин нечә груплашдырылдығыны көзләри илә көрүрләр.

Мүәллим—Инди ким луғәтдән ағ, ач, ахшам, алча сөзләрини тапа биләр?

Ш.—Мүәллим, бурада а һәрфи илә башланан сөз о гәдәр чохдур ки, биз онун ичәрисиндән бу сөзләри нечә тапаг?

М.—Һә, демәли, һәр бир һәрфлә башланан сөзләр дә мүәјјән гајда илә дүзүлмәлидир ки, ону асанлыгла тапмаг мүмкүн олсун. Бунун үчүн сөзүн икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү вә с. һәрфләринә фикир вермәк лазымдыр. Луғәтдә сөзләр дахили әлифба сырасына көрә дүзүлүр. Мәсәлән, әлифбада әввәлчә а, бе, даһа сонра ве, ге вә с. һәрфләр кәлир. Демәли, сөзләр аб, абв, абвг шәклиндә дүзүлмәлидир. Она көрә дә ағ сөзүнү аб илә башланан сөзләр арасында ахтармаг олмаз. Еләчә дә алча сөзү ач сөзүндән әввәл ахтарылмалыдыр. Чүнки әлифбада л һәрфи ч һәрфиндән әввәл кәлир. Мүәллим бу гыса изаһатдан сонра шакирдләри луғәт китаблары үзәриндә ишләтмәлидир. Вахтын чох һиссәси луғәт китаблары үзәриндә чалышмаја сәрф олунмалыдыр. Бу иш бүтүн дәрс или әрзиндә, јери кәлдикҹә тәкрар етдирилмәлидир.

Шакирдләр луғәт китабларындан истифадә етмәји өјрәндикдән сонра мүәллим онлара МК, ТТС... сөзләрини охумағы тәклиф едир. Шакирдләр бу ишин өһдәсиндән асанлыгла кәлә билмәјәҹәкләр. Она көрә дә мүәллим белә сөзләрин дүзкүн охунмасында һәрфләрин адларыны билмәјин бөјүк ролу олдуғуну көстәрмәлидир. Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр белә сөзләри чох вахт **Мыкы, тытыс** шәклиндә охујурлар. Онлары баша салмаг лазымдыр ки, һәр һәрфин өз ады вардыр. Бу ҹүр сөзләри һәрфләрин адлары илә охумаг лазымдыр. Мәсәлән, **М** сәсинин ишарәси олан һәрф **ем**, г сәсинин кар гаршылығы олан вә әсасән рус дилиндән кечмиш бә'зи сөзләрдә ишләнән к сәсинин ишарәси олан һәрф ка шәклиндә адландырылмышдыр. Она көрә дә **МК** сөзү **МЫКЫ** кими јох, **ЕМКА** кими охунмалыдыр.

Әлифбамызда олан 23 сәссизин һамысы е сәслиси илә охунур. Бу һәрфләрин дөрдү е сәслисиндән сонра **(ел, ем, ен, ер)**, 19-у исә әввәл **(бе, ве...)** кәлир. Рус дилиндән кечән сөзләрдәки **к** һәрфи исә **ка** шәклиндә охунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ихтисарла јазылан сөзләрин һамысы бу гајда илә охунмур. Белә сөзләри охунушуна көрә 3 јерә бөлмәк олар.

1. Һәрфләрин адлары илә охунан сөзләр: ЕМКА, ТЕТЕС вә с.

2. Әкәр сәссиздән сонра сәсли кәләрсә, сәссизин адында олан е сәси охунмур. Мәсәлән, биринчи гануна көрә АПИ, АДУ кими сөзләр АПЕИ, АДЕУ кими охунмалыдыр. Лакин әслиндә бу сөзләр АПИ, АДУ кими охунур.

3. Елә сөзләр вардыр ки, онлар ихтисарла јазылыр, лакин там шәкилдә охунур. Мәсәлән, ҮИЛҚКИ, МАМЕМИҺИ (Маариф Али Мәктәб Елми Мүәссисә Ишчиләринин Һәмкарлар Иттифагы) кими сөзләри ихтисарла охумаг мүмкүн дејил.

Габагчыл мүәллимләрдән Ф. Мәммәдова (Товуз) сәсли сәсләрин нөвләрини кечәркән мараглы бир үсулдан истифадә едир. О, әввәлчә чүмләләр јаздырыр вә һәмин чүмләләрдә олан сәслиләр үзәриндә чалышма апарыр. Мәсәлән: 1) Анам Бакыда олур, 2) Гардашым колхозда чалышыр, 3) Мүәллим синфә кирди, 4) Нә әчәб кәлмишсиниз?

— Елә белә. Дедим бир сәни көрүм.

Мүәллим—Биринчи вә икинчи чүмләдә олан сәслиләри тапын.

Ш.—Бу чүмләләрдә а, ы, о, у сәслиләри вардыр.

М. — Үчүнчү вә дөрдүнчү чүмләдә олан сәслиләри көстәрин?

Ш. — Һәмин чүмләләрдә ә, и, е, ө, ү сәслиләри вардыр.

М. — Доғрудур. Бу сәслиләрин фәргини дејә биләрсинизми?

Шакирдләр тәхмини сурәтдә сәслиләрин фәргини көстәрирләр. Мүәллим онларын чавабларыны тамамлајараг көстәрир ки, биринчи груп сәслиләрин тәләффүзүндә дил бир гәдәр кери чәкилир вә онун арха һиссәси үст дамағын арха һиссәсинә галхыр. Икинчи груп сәслиләрдә әксинә, дил бир гәдәр ирәлијә доғру узаныр вә онун орта һиссәси орта дамаға тәрәф галхыр.

Демәли, бу сәслиләрин мүәјјән фәрги вардыр. Буна көрә дә онлары бир-бирилә гарышдырмамаг үчүн һәр група бир ад вермәк лазымдыр. Биринчи груп сәслиләрә галын, икинчиләрә исә инчә сәслиләр дејәчәјик.

Додагланан вә додагланмајан сәслиләр дә ејни гајда илә изаһ олунур: 1) Буну онун өзү көрмүшдүр, 2) Шаир белә башлады:

— Ел билир ки, сән мәнимсән. . .

Шакирдләр сәслиләри тапыр вә көстәрирләр ки, биринчи чүмләдә у, о, ө, ү; икинчидә исә а, е, ә, и, ы сәслиләри вардыр. Сонра шакирдләр бу сәслиләрин фәргини дејирләр. Нәтичәдә ајдын олур ки, биринчи груп сәслиләри (о, у, ө, ү) тәләффүз едәркән додаглар ирәлијә тәрәф узаныр вә даирәви шәкил алыр; икинчи груп сәслиләрин тәләффүзүндә исә белә бир вәзијјәт өзүнү көстәрмир.

Мүәллим дејиләнләри јекунлашдырараг гејд едир ки, биринчи груп сәслиләрә додагланан, икинчиләрә исә додагланмајан сәслиләр дејилир. Верилмиш мә'лумат «Аһәнк гануну» мөвзусунун тәдриси заманы јенидән јада салыныр вә јени дәрс онун әсасында изаһ олунур.

Дәрсин нәтичәси ашағыдакы чәдвәлдә олдуғу кими јекунлашдырылыр.

Сәслиләрин нөвләрини көстәрән чәдвәл

Додагларын вәзијјәтинә көрә	Дилин вәзијјәтинә көрә			
	инчә		галын	
	ачыг	гапалы	ачыг	гапалы
Додагланмајан сәсләр	е, ә	и	а	ы
Додагланан сәсләр	ө	ү	о	у

Мүәллим сәслиләрин нөвләрини баша салмаг үчүн дә мараглы үсуллардан истифадә едир. Бунлардан башлыча олараг икисини гејд етмәк вачибдир.

1. Сәссизин кар вә ја чинкилтили олмасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн шакирд әлинә назик бир кағыз парчасы алыр, ону ағзына јахынлашдырыр вә сәси тәләффүз едир. Кар сәссизләрдә күј тона үстүн кәлдијиндән, ағыздан чыхан күчлү һава ахыны кағыз парчасыны бәрк титрәдир. Чинкилтили сәссизләрдә белә вәзијјәт олмур. Бунунла да шакирд сәсин кар вә ја чинкилтили олмасыны мүәјјәнләшдирә билир.

2. Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, сәсин кар вә ја чинкилтили олмасыны јохламаг үчүн һәр ики әлинизлә гулагларынызы бәрк-бәрк тутуб, сәси јүксәкдән тәләффүз един. Әкәр сәс чинкилтилидирсә, башынызда сәда, вызылты әмәлә кәләчәкдир. Кар сәссизләрдә бу хүсусијјәт јохдур.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр апастрофлу вә ејни чинсли гоша сәссизлә јазылан сөзләрин јазылышында вә охунушунда чохлу сәһвләрә јол верирләр. Мүәллим бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн фонетика дәрсләриндә һәмин мәсә-

ләләрин изаһына хүсуси фикир вермәлидир. Мә'лумдур ки, апастроф ишарәси ики мүһүм һалда ишләдилир: 1. ә, ө вә е сәслиләринин узун тәләффүз олундуғуну көстәрмәк үчүн (ә'ла, ме'мар, мө'мин). 2. Биринчиси сәссизлә гуртаран вә икинчиси сәсли илә башланан һечаларын тәләффүздә гырылдығыны, икинчи һечанын даһа гүввәтли дејилдијини көстәрмәк үчүн (мәс'ул, мәл'ун, Кән'ан вә с.)

Ејни чинсли гоша сәссизлә јазылан сөзләрин бә'зиләри јазылдығы кими тәләффүз олунмур; она көрә дә шакирдләр бу саһәдә чохлу орфографик сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, касса, ванна кими сөзләр јазылдығы кими тәләффүз едилдији һалда, грамматика, әдәбијјат типли сөзләр бир сәссизлә—граматика, әдәбијат кими тәләффүз олунур. Она көрә дә шакирдләр бу сөзләри сәһв јазырлар. Бундан башга бә'зән шакирд фәнн, рәдд, сирр кими тәкһечалы сөзләрин сәссизлә башланан шәкилчи гәбул етдикдә фәнләр, рәддир, сирли кими јазылдығыны билмир вә һәмин сөзләри фәннләр, рәддир, сиррли шәклиндә јазараг сәһвә јол верирләр. Бүтүн бунлар ондан ирәли кәлир ки, мүәллимләр бу мүһүм мәсәләләрин шакирдләрә баша салынмасына лазыми әһәмијјәт вермирләр.

Мүәллим «Аһәнк гануну» мөвзусуну кечәркән ашағыдакылары шакирдләрә мәнимсәтмәји гаршысына мүһүм бир мәгсәд кими гојмалыдыр.

1. Аһәнк гануну һаггында гыса мә'лумат.

2. Дил-дамаг аһәнки: а) инчә сәсләрин бир-бирини изләмәси; б) галын сәсләрин бир-бирини изләмәси.

3. Додаг аһәнки: а) додагланан сәсләрин бир-бирини изләмәси; б) додагланмајан сәсләрин бир-бирини изләмәси.

4. Сәссизләрин бир-бирини изләмәси һаггында мә'лумат вермәк вә дүзкүн јазмаг үчүн онун ролуну баша салмаг.

5. Ше'рдә аһәнкдарлыг јаратмагда аһәнк ганунунун ролу.

Бу мәсәләләри јахшы мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакы үсуллардан истифадә етмәк олар:

1. Шакирдләрә һеч бир мә'лумат вермәдән онлары ашағыдакы ше'рдә олан сөзләр үзериндә чалышдырмаг лазымдыр:

Көз ачды кәнч ме'мар өз јатағында,
Динләди һәр күнкү о таныш сәси;
Санки хәјалындан кечди бир анда
«Јаша! Јарат!» дејән гадир өлкәси.

(Ә. Зијатај)

Шакирдләр һәмин мисраларда сәслиләрин нечә дүзүлдүјүнү мүәјјәнләшдирирләр.

ө, а-ы, ә, е-а, ө, а-а-ы-а
и-ә-и, ә, у-у, о, а-ы, ә-и
а-и, ә-а-ы-а, е-и, и, а-а
а-а, а-а, е-ә, а-и, ө-ә-и

Бир нечә белә чалышма апармагла сәсләрин бир-бирини нечә изләдијини шакирдләрә баша салыр. Сонра мүәллим сүн'и олараг һәмин сөзләрдәки сәслиләрин бә'зиләрини дәјишдириб, башгасы илә әвәз едир:

Көз ачду кәнч мө'мар өз јатағонду,
Дунләди һәр күнке о тануш сәсу.
Санку хәјалундән кечду бир андо
«Јашу! Јарут!» дејон гадур өлкәси.

Шакирдләрин диггәтини ше'рин нә үчүн белә кобуд һала дүшмәсинә чәлб етмәклә, мүәллим аһәнк ганунунун дилдәки бөјүк ролуну онлара баша салыр.

2. Ашағыдакы әјани вәсаитдән истифадә едәрәк аһәнк ганунуну шакирдләрә әсаслы сурәтдә мәнимсәтмәк лазымдыр.

1. Галын сәслиләрин бир-бирини изләмәси	ана, араба, ачыг, алча...
2. Инчә сәслиләрин бир-бирини изләмәси	елләр, јерләр, кәлмәк...
3. Додагланан сәслиләрин бир-бирини изләмәси	гузу, үтү, үзүм, олду...
4. Додагланмајан сәслиләрин бир-бирини изләмәси	чалғычы, кәлдиләр, селләри.

Мүәллим сәсләрин јалныз сөз көкүндә дејил, шәкилчиләрдә дә бир-бирини изләмәсини баша салмаг үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә етмәлидир.

Сөзүн сон һечасында олан сәслиләр	Шәкилчидә олан сәслиләр	Мисаллар
1. о, у	о, у	охловлар, одунлуг...
2. а, ы	а, ы	адамлар, инсанлыг...
3. ө, ү	ә, ү	көсөвләр, көсөвү...
4. и, ә, е,	и, ә	әмими, нәнәмә, мөвгеји...

Һәмин чәдвәл әсасында мүәллим изаһ етмәлидир ки, сөзүн сон һечасындакы сәсли нечә исә, шәкилчидә дә ејни чинсли сәсли иштирак едир. О, Ө, вә Е сәслиләри адәтән сон һеча-

да ишләдилмәдијиндән һәмин сәслиләр шәкилчиләрин тәркибиндә дә иштирак етмир.

Мүәллим сечки, сүртку, билки, силки типли сөзләр үзәриндә чалышма апарараг, шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, сөзүн сон сәссизи кар оларса, шәкилчинин илк сәссизи дә адәтән кар олур вә ја әксинә.

4. Ифадәли оху дәрсләриндә аһәнк ганунунун дилдә јаратдығы мусигилији әјани олараг шакирдләрә баша салмаг лазымдыр.

Вурғу јалныз тәләффүзлә әлагәдар олдуғундан мүәллим ону әсасән ифадәли оху дәрсләриндә мәнимсәтмәлидир. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә исә вурғунун әмәлә кәлмәси, јери вә хүсусијјәтләри изаһ едилмәлидир. Нитгин рәван, тә'сирли олмасында, мә'нанын дәгиг ифадә едилмәсиндә вурғунун мүһүм ролу һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк лазымдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, вурғу һава ахынынын ејни гүввәдә харичә чыхмамасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. О, ән гүввәтли һава ахыны олан јердә өзүнү көстәрир. Азәрбајҹан дилиндә вурғу адәтән сон һеҹанын үзәринә дүшүр. Лакин бә'зән биринҹи, икинҹи вә с. һеҹалар да вурғулу ола биләр.

Дүзкүн оху вәрдиши әлдә етмәк үчүн вурғуну билмәјин мүһүм әһәмијјәтини, ашағыдакы мисал әсасында баша салмаг олар.

Јазыг Әләскәри ода салыбды,
Фәләк көздән салыб, о да салыбды...
Мәскән етдим астананда, дәриндә.
Дост бағыны бечәрин дә, дәрин дә..

Бурадакы ода-о да вә дәриндә-дәрин дә сөзләрини дүзкүн охумаг үчүн һөкмән вурғуну јериндә ишләтмәк лазымдыр. Ода сөзүндә вурғу сон сәсин, о да сөзүндә исә о әвәзлијинин үзәринә дүшмүшдүр. Она көрә дә әкәр һәр ики сөздә вурғуну ејни сәс үзәринә салсаг, мә'на динләјиҹијә дәгиг чатмаз.

Шакирдләрин вурғулу һеҹаны мүәјјәнләшдирә билмәләри үчүн мүәллимин ашағыдакы үсуллардан истифадә етмәси мәсләһәтдир:

1. Вурғулу һеҹаны,—; вурғусуз һеҹаны—ишарәсилә көстәрмәклә сөзләр үзәриндә чалышмалар апармаг.

2. Сөзү дејәркән ајағын пәнҹәсини јерә вурмаг; бу заман ајағын јерә дәјмәсилә, һава ахынынын гырылмасы арасында ујғунлуг јараныр вә һава ахынынын һансы һеҹада гүввәтли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк олур.

3. Сөздәки вурғунун јерини сүн'и сурәтдә дәјишдирмәк вә сөзүн мә'насынын тәһриф олундуғуну баша салмаг лазымдыр.

А. БАБАЈЕВ
Азәрбајҹан ЕТПИ-нин елми ишчиси.

М. Ә. САБИРИН САТИРАЛАРЫНДА ДИНИ МӨВҺУМАТ ВӘ ҸӘҺАЛӘТ ӘЛЕЈҺИНӘ МУБАРИЗӘ

Сабир дүнја сатирик поезијасынын умуми инкишафына јени пилләләр гојан сәнәткар кими бизим фәхримиздир.

С. ВУРҒУН

Ингилаби сатирамызын баниси М. С. Сабирин јарадыҹылығында дини мөвһумата, ҹәһаләтә, наданлыға вә көһнәлијин һәр ҹүр тәзаһүрүнә гаршы мубаризә әһәмијјәтли јер тутур.

1905-ҹи ил ингилабы бир сыра јазычыларын дүнјакөрүшүндә әсаслы дәјишиклик јаратдығы кими, Сабирин јарадыҹылығына да өз мүсбәт тә'сирини көстәрди. Бу замандан башлајараг Сабир һәјата мөһкәм бағланыр, демократик «Молла Нәсрәддин» журналынын фәал иштиракчысы олур. О, өз әсәрләриндә фәһлә һәјатыны, бәј-кәндли мүнасибәтләрини ачыб көстәрир, буржуазијанын фырылдагларыны, о заман кениш јајылмагда олан пантүркизм вә панисламизми, мөвһуматы вә ҹәһаләти, руһаниләри кәскин сатира атәшинә тутур. Гадын азадлығы уғрунда мүбаризә апарыр, Ҹәнуби Азәрбајҹанда башланан ингилаби һәрәката вә бу ингилабын гәһрәманы Сәттархана рәғбәт бәсләјир, ингилабчылара дүзкүн јол көстәрмәјә чалышырды.

М. Ә. Сабир өз бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундов, мүәллими С. Ә. Ширвани вә мәфкурә досту Ҹ. Мәммәдгулузадә кими јашадығы ҹәмијјәтдә иҹтимаи һагсызлыглары көрдүјү үчүн сатираны көһнәлијә гаршы чевирмиш вә онун күҹлү тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну ирәли сүрмүшдүр. Халгы гәфләт јухусундан ојанмаға гојмајан вә иртиҹаја хидмәт едән шаирләрин там әксинә олараг, о, дөврүнә тәнгиди мүнасибәт бәсләмиш, халгын көзүнү ачмаға чалышмышдыр.

Орта мәктәбдә мүәллим Сабир сатирасынын хүсусијјәтләриндән данышаркән онун дини мөвһуматы, ҹәһаләти, авам-

лығы гамчылајан әсәрләринә шакирдләрин диггәтини хүсуси ҹәлб етмәлидир.

М. Ә. Сабир атеист олмаса да, онун әсәрләриндән чыхан мәнтиги нәтиҹә динә вә онун тәблиғатчыларына гаршы чеврилмишдир. Шаир баша дүшүрдү ки, дин истисмарчы синифләрин әлиндә зәһмәткешләри даһа чох сојмаг үчүн мүһүм васитәләрдән биридир. Мәһз бу ҹәһәти нәзәрә алараг Сабир јазырды:

«Алданмарам ки, доғрудур ајинин, еј әму!
Кәссин мәни һәгиги исә динин, еј әму!
Иманына гәсәмлә чапырсан ҹәмаәти,
Гулдурчулуг түфәнкимидир динин, еј әму?»[1].

Халгын бөјүк әксәријјәтинин авамлығындан, керилијиндән истифадә едән ахундлар, моллалар, мәрсијәханлар, ваизләр вә башга дин хадимләри өзләрини заһирән мө'мин, инсанпәрвәр, аллаһын садиг бәндәси кими гәләмә верир, јохсуллары ҹәһәннәм әзабы илә горхудур, онларын газандыгларыны мин бир кәләклә әлләриндән алырдылар. Руһаниләрин бу фырылдагларыны дәриндән баша дүшән М. Ә. Сабир өз кәскин гәләмини онлара тәрәф чевирир, бүтүн кәләкләри ачыб көстәрир вә авамларын көзүнү өртән гәфләт пәрдәсини јыртмаға чалышырды. Сабир руһаниләрин сөзләри илә әмәлләри вә заһири көркәмләри илә батинләри арасында там зиддијјәт олдуғуну көстәрәрәк јазыр:

... Халгын нәзәрин ҹәлб елә гуршаға, гәбаја,
мәҹлуби-үјун ол;
Һәр һијләву бичликдә кир, әлбәттә, әбаја,
имамә сүтун ол;
Нолмаг диләјирдинсә һаман олду вүҹудун,
мәгсудә јетишдин;
Вәгт олду ки, инди едәсән аләми талан,
тут гојма гачаны[2].

М. Ә. Сабирин дин хадимләри илә мүбаризәси онун јарадыҹылығында кениш јер тутур. О, һәлә лирик ше'рләриндә белә руһаниләри тәнгид етмәјә башламыш, сонралар исә бунлар шаирин әсас тәнгид һәдәфләриндән бири олмушдур. Гәзәлләриндән бирисиндә:

Гојма кәлә, сагија, заһиди мејханәјә,
Дөнмәјә мејханәмиз мәсҹиди-виранәјә[3].

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-ҹи ил, сәһ. 89
[2] Јенә орада, сәһ. 12
[3] Јенә орада, сәһ. 307.

—дејән шаир сатираларында, тазијанәләриндә вә б. ше'рләриндә руһаниләрин бүтүн ијрәнч сифәтләрини өзүнә хас олан өлдүрүҹү сатира атәшинә тутмушдур.

Шаир көрүрдү ки, ислам дини вә онун тәблиғатчылары милләтләр арасына нифаг салдығы кими, ајры-ајры адамлары да бир-биринә гырдырыр, күнаһсыз ганлар ахыдылыр. Бу аҹы һәгигәтләрә дөзә билмәјән шаир үрәк ағрысы илә халгы баша салырды ки, мәнбәрдә ваизләрин етдикләри вә'зләр, ҹаһил моллаларын фитвалары ону күдаза верир, мүсәлманлары керидә сахлајыр вә елмин гапыларыны зәнҹирләјир:

Бунҹа көрүнән тәфригә ислам арасында,
Мәнбәрдә олан вәз бәлајасы дејилми?
Әсһаби-мәариф оланын күфрүнә исбат,
Ҹаһил үләманын гуру фитвасы дејилми?[1]

Руһаниләрин бу алчаг һәрәкәтләри халгын талеји илә бағлы олан, ону кәләҹәјә сәсләјән бир сыра шаирләрин, хүсусилә «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында топлашан јазычыларын шиддәтли гәзәб вә нифрәтләринә сәбәб олурду. М. Ә. Сабир дә дөврүнүн габагҹыл зијалысы кими халгы бу ҹәһаләтдән, авамлыг вә наданлыгдан гуртармаг үчүн јени мәдәнијјәти, елм вә маарифи тәблиғ едир, һәмвәтәнләрини ајылмаға, өз һаггыны ганмаға, руһаниләрдән үз дөндәрмәјә чағырырды.

Шаир халгыны гәфләт јухусундан ојадыб, ону јенилијә, иш көрмәјә чағыраркән мүртәҹеләрин, руһаниләрин халгы сәбр етмәјә, о бири дүнјаја «бел бағламаға», зүлмә бојун әјмәјә тәһрик етмәләрини шиддәтли сатира атәшинә тутурду. Сабир руһаниләрин бу мәнфур фикирләрини өзүнүн мәшһур «Сәбр ејлә», «Маһи-Кән'анын батыб...» вә башга сатираларында ачыб көстәрмишдир.

М. Ә. Сабир халгы елмә, мәдәнијјәтә доғру чағыраркән руһаниләрин вә көһнәпәрәстләрин шиддәтли мүгавимәтинә, тә'гиб вә тәһдидләринә раст кәлирик. Лакин диндарларын бу һүҹумлары шаири тутдуғу јолдан вә әмәлдән чәкиндирә билмирди.

Сабир дәрк едирди ки, елм илә дин бир араја сыған шеј дејилдир; елм һәгиги варлыглара әсасланырса, дин ҹәһаләт вә наданлыгдан башга бир шеј дејилдир:

Елм олдуғу јердә олмаз динү дәјанәт
Дин мәс'әләси ҹәһл тәгазасы дејилми?[2].

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-ҹи ил, сәһ. 258—259.
[2] Јенә орада, сәһ. 262.

М. Ә. Сабир елм илә динин бир-биринә зидд олдуғуну тәсдиг етмәклә өз бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундов илә бир ҹәбһәдә дурур. М. Ф. Ахундов јазырды: «... һагги батилдән сечмәк вә әјрини дүздән ајырмаг ишиндә бу күнә гәдәр бизим сәһвимиз онда олмушдур ки, биз һәмишә бир-бириндән фәргли олан ики мәсәләни бир мәсәлә һесаб етмишик. Һалбуки, бу ики мәсәлә нәинки ејни дејил, һәтта бири дикәринин зиддидир. Онлардан бири елмдир, икинҹиси е'тигаддыр»[1].

Сабир садәҹә олараг дини тәнгид етмәклә кифајәтләнмир. О, халгы сајыг олмаға, руһаниләрин һијлә вә фәсадларына алданмамаға чағырырды:

Амандыр, ујма ваизин һәлавәти-кәламына.
Әба-гәбаны говза бах, ичиндә зәһрмары көр![2].

Шаир дин хадимләри вә башга ҹәһаләтпәрәстләрлә мүбаһисәјә киришир, онларын чиркин вә уфунәтли әмәлләрини ашкара чыхарыр, өзүнүн вә өзү кими габагҹыл адамларын, халгын, вәтәнин хошбәхтлији вә азадлығы јолунда мүбаризә апаранларын ширин арзуларыны мүдафиә едирди:

Кәл јазаг шәрт үчүн өз тәрҹүмеји-һалымызы,
Һәм дә доғру олараг шәрһ едәк әһвалымызы,
Халг тәһгиг еләсин һалымызы, галымызы,
Анласынлар да, нолур, гајеји-амалымызы,
Һәр кимин гәлби гара исә утансын, а балам!
Бәлкә илләрҹә јатанлар бир ојансын, а балам![3]

Шаир халгын ҹанына вә малына дарашмыш түфејли вә рүшвәтхор руһаниләри онларын өз сөзләри, өз ишләрилә рүсвај едирди. Сабир руһаниләрин биринҹи тәблиғат јувасы олан мәсҹидләри «гәссабхана» адландырыр вә көстәрир ки, руһаниләр дедикләри сөзләрин јалан вә фырылдаг олдуғуну билдикләри үчүн өзләри дә бу сөзләрә инанмыр, дедикләринә әмәл етмирләр:

Гәссабханәнә бизә дарүл'аман дедин,
Доғру либасына бүрүнүб мин јалан дедин...
... Рүшвәт һарамдыр, дедин, алдын утанмадын!
Вә'з етдијин инанды, сән амма инанмадын![4].

М. Ә. Сабир өз әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд едирди ки, ваизләр, моллалар вә ҹәһаләтпәрәстләрин ариф адамлары, јә'ни һәгигәти баша дүшүб руһаниләрин фырылдагларына

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1955-ҹи ил, сәһ. 207.
[2] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-ҹи ил, сәһ. 45.
[3] Јенә орада, сәһ. 136.
[4] Јенә орада, сәһ. 191.

инанмајанлары көрән көзү јохдур. Чүнки ариф адамлар һәр јердә елми, маарифи тәблиғ едир, көһнәлијин әлејһинә чыхырдылар. Мәһз буна көрә дә шаир јазырды:

— Ариф чалышыр ки, милләт азад олсун;
Заһид чығырыр ки, мәсҹид абад олсун;[1]

вә јахуд тапмача шәклиндә өз охуҹусундан сорушур:

Кимдир о, арифи көрҹәк позулур,
Дејәсән башына одлар сачылыр;
Көрҹәјин ҹаһили рәнки ачылыр,
Санки сагталына көвһәр дүзүлүр[2].

Шүбһәсиз, бурада «арифи көрдүкдә позулан», «башына одлар сачылан» вә «ҹаһили көрдүкдә рәнки ачылан»ын ваиз, молла вә ја башга бир руһани олдуғу бәллидир. Һәмин бу «шарлатанлар» дәстәсиндән оланлар өз ушагларыны мәктәбә көндәрәнләри кафир адландырыр, онлары лә'нәтләјир, тәһдид вә тәһгир едирдиләр.

М. Ә. Сабирин јашадығы мүһит елә иди ки, һәлә чохлары һагги наһагдан, һәгигәти јаландан фәргләндирә билмир, ҹәһаләтин гаранлығында боғулараг руһаниләрин дедикләринә сөзсүз әмәл едир, елм вә маарифә һәгарәт көзү илә бахырдылар.

Вәзијјәти белә көрән бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундов һәлә о заман Һәсән бәј Зәрдабијә көндәрдији мәктубда јазмышды: «Гој бизим халгымызын да бир гәдәр көзү ачылсын вә фанатизмдән хилас олсун ки, вәтәнпәрвәр ола билсин. О заман һәр нә истәсән, фикрин баш тутаҹагдыр. Әкс тәгдирдә, халгымыз фанатизм гаранлығында галдыгҹа, һәр бир хејир иш үчүн бизим көрдүјүмүз тәдбирләр һеч бир нәтиҹә вермәјәҹәкдир»[3].

Сабир дә бүтүн һәјаты боју кәнҹ нәслин савадланмасыны тәблиғ етмиш, ҹаһил аталары, мааиф вә мәктәб ишинә әнкәл төрәдәнләри кәскин тәнгид етмишдир.

«Нөгсанларымызы вә ејибләримизи мәзһәкә вә мәзаһ тәригилә гајәт ширин вә һәр кәсин анладығы бир дил илә» јазан М. Ә. Сабир наданларын вә руһаниләрин «тә'нә вә тәәррүзүндән хилас ола»[4] (А. Сәһһәт) билмәмишдир.

Шаир дүшмәнләринин һәдә вә һүҹумларындан горхмамыш, кәләҹәјә инанмышдыр. О, баша дүшүрдү ки, бир күн онун гаранлыг вә ҹәһаләт ичәрисиндә боғулан халгы ајыла-

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-ҹи ил, сәһ. 241.
[2] Јенә орада, сәһ. 244.
[3] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1955-ҹи ил, сәһ. 293.
[4] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-ҹи ил, сәһ. 28—29.

чаг, дини мөвһуматы, наданлығы вә көһнәлији дағыдачаг, азад вә хошбәхт һәјат гурачаг, елм вә мәдәнијјәтин зирвәләринә доғру галхачагдыр:

Сөјли-тә'н ојлә тәмәввүчлә алыб дөврү бәрим,—
Бәнзәрәм бир гочаман дағa ки, дәрјада дурар!
... Нә гәм, уғратса да бир күн мәни ифнајә заман
Мән кедәрәмсә мәрамим јенә дүнјада дурар![1]

Шүбһәсиз, мүәллим М. Ә. Сабирин дини мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә јаздығы ше'рләрин тәдрисини синифдәки ишлә мәһдудлашдырмамалыдыр. Габагчыл мүәллимләр Сабирин бу гәбилдән олан бир сыра әсәрләрини («Әһвалпурсанлыг јахуд гонушма», «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти», «Бакыда бир кәнддә мүһазирә» вә с.) әдәби-бәдии кечәләрдә, драм дәрнәјиндә шакирдләрин иштиракилә сәһнәләшдирирләр. Синифдәнкәнар апарылан бу мәшғәләләрә шакирдләр бөјүк һәвәс көстәрирләр; дикәр тәрәфдән исә бу чүр мәшғәләләрин шакирдләр үзәриндә мүсбәт тә'сири олдугча чохдур.

***

IX синифдә мүәллим М. Ә. Сабирин дини мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә јаздығы әсәрләри һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра програм үзрә верилмиш «Сәбр ејлә» сатирасынын тәдрисинә башламалыдыр. Ашағыда һәмин сатиранын тәдриси јолларындан бәһс едилир.

М. Ә. Сабирин јарадычылығында **«Сәбр ејлә»** сатирасы хүсуси јер тутур. Бу сатира мөвһумат, чәһаләт, авамлыг вә зүлмә дөзмәк кими чүрүк ислам фәлсәфәси әлејһинә јазылмышдыр.

«Сәбр ејлә» сатирасынын тәдрисинә ики саат вахт ајырмаг мәсләһәтдир.

М. Ә. Сабир бу сатирасында дәрин ичтимаи-сијаси идеја, јүксәк фәлсәфи мә'на ифадә етмишдир. «Сәбр ејлә» сатирасыны шакирдләрә баша салмаг нисбәтән чәтиндир. Сатирада ирәли сүрүлән фикир, тәсвир үсулу, ифадә тәрзи чох заман шакирдләри чашдырыр, онларда јанлыш тәсәввүрләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Лакин габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, һәмин сатираны бүтүн дәринлији илә шакирдләрә баша салмаг мүмкүндүр.

Бу мәгсәдлә габагчыл мүәллимләр өз ишләрини ашағыдакы шәкилдә планлашдырырлар:

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Бакы, 1948-чи ил, сәһ. 287.

1-чи саат—

1) Сатираја кириш мәгсәдилә Сабирин ејни мөвзуја һәср етдији әсәрләри һаггында гыса мә'лумат;
2) Мүәллимин ифадәли охусу;
3) Чәтин сөзләрин изаһы;
4) Шакирдләрин ифадәли охусу;
5) Ев тапшырыг;

2-чи саат—

1) Кечән дәрсин сорушулмасы;
2) Сатиранын тәһлили;
а) әсәрин мәфкурәви тәһлили;
б) ше'рин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри;
в) бәдии тәсвир василәләри, дили вә с.
3) Сатиранын әһәмијјәти вә шаирин јарадычылығында јери.
4) Ев тапшырыг.

М. Ә. Сабирин «Сәбр ејлә» сатирасынын билаваситә тәдрисинә башламамыш онун бу мөвзуда јаздығы әсәрләр һаггында гыса мә'лумат вермәк лазымдыр. Бу мә'лумат сатираја кириш характери дашымалы вә шакирдләрдә сатираја марағ ојатмалыдыр.

Көстәрмәк лазымдыр ки, М. Ә. Сабир бүтүн өмрү боју халгы чәһаләтдә, авамлыгда, наданлыгда сахлајан руһаниләрә, мөвһуматчылара вә мүртәчеләрә гаршы амансыз олмушдур. Шаир бу мөвзуда «Маһи-Кән'анын батыб...», «Тәрпәнмә аман-дыр...», «Ата нәсиһәти», «Јашамаг истәр исәк сырф авам олмалыјыз», «Милләт шәргиси», «Сәбр ејлә» («Етсә дә аләм һамысы зәлзәлә»), «Сәбр ејлә» («Бәлајифәгрә дүшдүн...») вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Сабир бу сатираларында зәһмәткешләрин ағыр игтисади вәзијјәтини, онларын сијаси һүгугсузлуғуну, һаким тәбәгәнин икиүзлү, ијрәнч сијасәтини, алчаг һәрәкәтләрини, дөзүлмәз зүлмүнү, садә, лакин мә'налы, кәдәрли ифадәләрлә ачыб көстәрмишдир.

Ачдын көзүнү рәнчү мәшәггәт көрәчәксән,
Миллләтдә гәм, үммәтдә күдурәт көрәчәксән,
Гылдыгча нәзәр миллләтә һејрәт көрәчәксән,
Чәк башына јорғаныны, никбәтдән ајылма!
(сәһ. 14)

М. Ә. Сабирин һаггында бәһс етдијимиз мөвзуда јаздығы сатиралары ичәрисиндә сијаси вә бәдии дәјәри е'тибарилә «Сәбр ејлә» сатирасы диггәти даһа артыг чәлб едир.

Белә кириш сөһбәтиндән сонра мүәллим билаваситә «Сәбр ејлә» сатирасынын тәдрисинә башлаја биләр.

М. Ә. Сабирин бу сатирасынын ифадәли охусу башга сатираларына нисбәтән чәтиндир. Чүнки әсәр әввәлдән ахыра гәдәр аловлу гәзәб, дәрин һәјәчан, ағыр изтирабла долу олдуғу кими, шиддәтли кинајә, күчлү истеһза вә өлдүрүчү сатира вардыр. «Сәбр ејлә» сатирасындакы бу хүсусијјәтләри динләјичијә чатдырмаг әсәри охујан шәхсдән бөјүк мәһарәт тәләб едир. Буна көрә дә мүәллим әсәрин тә'сир гүввәсини, бәдии дәјәрини шакирдләрә чатдырмаг үчүн өзү сатираны дүзкүн, рәван вә ифадәли охумалы, шакирдләрдән дә буну тәләб етмәлидир.

Сатирада чохлу дурғу ишарәләри олдуғу үчүн паузаларын вә интонасијанын көзләнилмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләримиз көстәрир ки, үмумијјәтлә, шакирдләр ше'рләри әксәр һалларда учадан вә сүр'әтлә охујурлар вә буну јахшы оху нүмунәси һесаб едирләр. Һәркаһ шакирдләр Сабирин «Сәбр ејлә» сатирасыны да өз билдикләри кими охусалар, о заман ше'рин бәдии тә'сир гүввәси тамамилә көлкәдә галачагдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим шакирдләрин охусуна хүсуси диггәт јетирмәли, онларын бу сатираны јүксәк тонла вә сүр'әтлә охумасына јол вермәмәлидир. «Сәбр ејлә» сатирасыны орта тонла вә аһәстә, паузаларла, дурғу ишарәләринә әмәл етмәклә охумаг мәсләһәтдир.

Мүәллим сатираны ифадәли охудугдан сонра чәтин сөзләри изаһ етмәли вә онлары луғәт дәфтәринә јаздырмалыдыр. Ше'ри исә гираәти јахшы олан шакирдләр әввәлчә охумалыдырлар.

Бундан сонра исә ше'рин мәзмуну үзәриндә иш апармаг лазымдыр. Буну нәзәрә алараг мүәллим ајры-ајры бәндләри, һәтта бејт вә мисралары ајдынлашдырмалыдыр. Мәсәлән, ашағыдакы мисаллара диггәт едәк:

... Гәзајә чарә јох, кирјан ол, үрјан ол, пәришан ол.
Сәбур ол, шакир ол, јә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол,
Чатар өз ризги-мәгсумун, долан аварә, сәбр ејлә!

Биринчи мисранын мә'насы беләдир—јохсул ол, пәришан ол, ағла, чүнки гәзајә (олачаға, бәлаја) чарә јохдур;

Икинчи мисранын мә'насы—һәр ишә шүкр елә, сәбр елә, мүсәлман ол (ислам дининә көрә мүсәлманын башына һәр чүр мүсибәт кәләрсә о сәбрли олмалы, аллаһа шүкр етмәлидир);

Үчүнчү мисранын мә'насы—аллаһ тәрәфиндән сәнин үчүн ајрылмыш, бөлүнмүш рузи, күндәлик јемәк, ич-

мәк сәнә чатачаг, бунун үчүн чалышмаг лазым дејил, авара галсан да сәбр етмәк лазымдыр.

Көстәрдијимиз јол илә мүәллим ше'рин башга мисраларыны да ајдынлашдырыр.

«Сәбр ејлә» сатирасыны шакирдләрә әзбәрләтмәк мәсләһәт дејил, шакирдләрин сатираны дүзкүн охујуб изаһ етмәләри кифајәтдир. Буна көрә дә евә тапшырыг олараг ше'ри дүзкүн охумағы вә ајры-ајры мисра, бејт вә сөзләрин дүзкүн өјрәнилмәсини тапшырмаг лазымдыр.

Икинчи дәрс саатында сатиранын мәзмунунун мәнимсәнилдијинә вә ифадәли охунун дүзкүнлүјүнә јәгинлик һасил етдикдән сонра тәһлилә башламаг олар.

Вахтын азлығы, сатирада ирәли сүрүлән дәрин ичтимаи идејанын мүрәккәблији, сатиранын дилинин вә ифадәләринин нисбәтән гәлизлији дәрсин мүһазирә јолу илә апарылмасыны тәләб едир.

Мүәллимин «Сәбр ејлә» сатирасынын тәһлилинә аид мүһазирәси конкрет олараг ашағыдакы шәкилдә ола биләр:

М. Ә. Сабир «Сәбр ејлә» сатирасыны 1910-чу илдә јазмыш вә «Молла Нәсрәддин» журналынын 17-чи нөмрәсиндә чап олунмушдур. Бу дөвр иртича илләринин сон вахтларына тәсадүф едир. Иртича илләриндә минләрлә габагчыл фикирли адам е'дам едилмиш, һәбс едиләрәк Сибирә көндәрилмишди. Бу вахт исә нисбәтән сакитлик дөврү башланмышды. Капиталистләрин, мүлкәдарларын зүлм вә истисмары јенә әввәлки кими шиддәт едирди.

Буржуа идеологлары, хүсусән руһаниләр халгы сәбр етмәјә, аллаһын әмринә, ирадәсинә табе олмаға, бу дүнјада «беш күнлүк» «өмүрдән өтрү» пис әмәлләрә гошулмамаға чағырырдылар.

Бу чүр тәблиғатын чохдан апарылдығыны көрән ингилабчы-сатирик Сабир өз ше'рләри илә мүбаризә мејданына атылыр вә һәмин мөвзуја аид бир сыра әсәрләр јазыр. Бу әсәрләр ичәрисиндә өзүнүн кениш мәзмуну, зәнкин идејасы, кәскинлији вә јүксәк сәнәткарлығы чәһәтдән «Сәбр ејлә» сатирасы нәзәр-диггәти даһа чох чәлб едир.

Мүәллим кириш сөһбәтиндә «Сәбр ејлә» сатирасыны шаирин бу мөвзуда јаздығы башга әсәрләри илә мүгајисә едә биләр.

Јухарыда көстәрдијимиз кими «Сәбр ејлә» сатирасы күтләләри итаәткарлыг, сүстлүк руһунда тәрбијә етмәјә чалышан мүртәче идеолокија әлејһинә јазылмышдыр. Бундан әлавә

бу сатирада күтләләрин ағыр күзәраны парлаг бојаларла өз әксини тапмышдыр. Шаир бу сатирада бир охла ики бөјүк һәдәфи вурмушдур. Фикримизи сүбут етмәк үчүн ашағыдакы мисралара диггәт едәк:

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән көр мүсәлман тәк,
Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкәдарә, ишлә һејван тәк,
Чалыш әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дәјирман тәк,
Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк,
Дарылма, инчимә, таб ејлә һәр азарә сәбр ејлә?
Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә?
(сәһ. 199)

Јухарыдакы мисалдан ајдын олур ки, мүсәлман олан һејван тәк ишләјир, мүлкәдарын һәр зүлмүнә дөзүр, экир, бичир, лакин газанчыны бәј апарыр, өзү јенә дә бир парча чөрәјә мөһтач галыр.

Шаир бурада истеһза, кинајә илә күтләләри баша салыр ки, бу гәдәр зүлмә, әзаб-әзијјәтә, һагсызлыға дөзмәмәлисән вә өз һаггыны ганмалысан.

Сабир тәхминән ејни фикри 1906-чы илдә јаздығы «Маһи-Кән'анын батыб...» сатирасында да ифадә етмишдир.

Мүртәче идеологлар, руһаниләр, зәһмәткешләрә едилән зүлмүн «дөврүн-гәзадан» олдуғуну, ачизлијин, зәифлијин, јохсуллуғун онлардан асылы олмадығыны, бунун дүнја јаранандан бу чүр гурулдуғуну вә бу вәзијјәти дәјишмәјин мүмкүн олмадығыны иддиа едир вә буну сүбута чалышырдылар. Сабир дә бүтүн бунлары кинајә, өлдүрүчү сатира јолу илә көстәрмәклә душмән чәбһәјә зәрбәләр ендирирди. Шаир һәмин сатирада үрәјиндә рәһм олмајан, намусу, гејрәти кәнара атараг оғурлуг, гулдурлугла вар-дөвләт газанан адамлары да ифша едирди.

Шүбһәсиз, бурада бир шеји дә гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә о заман күтләләрин ичәрисиндә сијаси шүурча керидә галан, өз һаггыны баша дүшмәјән адамлар чох иди. Бу типли адамлар сијаси һәјатда иштирак етмир, јүксәлмәкдә олан ингилаби һәрәкатын мә'насыны анламыр, мүртәче идеолокијанын гурбаны олурдулар. Белә бир шәраитдә Сабирин «Сәбр ејлә» сатирасынын сијаси, ингилаби чағырыш руһунда сәсләнмәси, зәһмәткешләри өз һүгуглары угрунда мүбаризәјә руһландырырды. Јери кәлмишкән көстәрмәлијик ки, IX синфин әдәбијјат дәрслијиндә (1958) сәһв олараг гејд едилир ки, «Сәбр ејлә» сатирасы 1906-чы илдә, биринчи рус ингилабынын јүксәлиши дөврүндә јазылмышдыр. Лакин јухарыда гејд етдијимиз кими, сатира 1910-чу илдә јазылмышдыр.

Сатиранын мәфкурәви тәһлилиндән сонра онун бәдии тәһлили һаггында да данышмаг лазымдыр.

Сабирин «Сәбр ејлә» сатирасы јүксәк сәнәт әсәридир. Бурада шаирин ифадә етдији фикирләр јығчам шәкилдә, садә сөзләр вә ифадәләрлә верилмишдир. 41 мисрадан ибарәт олан сатирада верилән дәрин мәзмун вә зәнкин идеја бөјүк һәчмли бир романын вә ја пјесин мәзмун вә идејасына бәрабәрдир.

Сатирадакы һәр бир бејтин, мисранын вә сөзүн дәрин ичтимаи мә'насы, јүксәк сијаси пафосу вардыр. Бурада тәнгид һәдәфинин мәһарәтлә гырмачланмасы вә ишләдилән сөзләрин, ифадәләрин шаиранә тә'сир гүввәси охучуну һејран едир.

Шакирдләри баша салмаг үчүн ајры-ајры мисраларын нә гәдәр ајдын, садә, ејни заманда гүввәтли дејилдијинә диггәт јетирмәк лазымдыр.

М. Сабир ше'рдә һәр бир сөзү өз јериндә ишләдән, сөзә гәнаәт едән, она дәрин ичтимаи мә'на верән шаирдир. Буна көрә дә онун ше'рләриндә артыг, јериндә ишләдилмәјән сөз вә ифадәләрә раст кәлмәк демәк олар ки, олмур.

Сабир бу сатирасында өз охучусуну дүшүнмәјә мәчбур едир. Онун аловлу гәзәб һисси илә дедији сөзләр мәнфи типләри нәштәрләјир, мәзлумлары ајылдыр, һәрәкәт етмәјә, һаггыны, азадлығыны тәләб етмәјә сөвг едир.

Мүәллим сатиранын бәдии тәһлилини верәркән, шакирдләри ајры-ајры бәндләр, бејтләр, һәтта мисралар үзәриндә ишләтмәлидир.

Шакирдләри Сабирин ше'р дили үзәриндә ишләдәркән унутмамалыдыр ки, о, классик ше'р дили илә чанлы данышыг дилини бир-биринә үзви сурәтдә бағламышдыр. Шаир классик ше'р дилинин бир сыра гајдаларына риајәт етмәклә, чанлы данышыг дилини ше'р дилинә чевирмишдир. Буна көрә дә Сабир әсәрләринә диалог, суал-чаваб, мүбаһисә, мүкалимә вә с. нөвләри дахил етмиш, бунлардан бачарыгла истифадә етмишдир.

Шүбһәсиз, мүәллим шакирдләрә Сабирин ше'р дилинин хүсусијјәтләри һаггында мә'лумат верәркән, анчаг синифдә тәдрис едилән әсәрләрлә кифајәтләнә билмәз. О, Сабири шакирдләрә даһа јахшы танытмаг вә севдирмәк үчүн јери кәлдикчә онун башга әсәрләринә дә мүрачиәт етмәли, шаирин јүксәк сәнәткарлығыны, реализмини, әдәбијјат тарихимизә кәтирдији јениликләри конкрет мисраларла көстәрмәлидир.

Ә. РӘЧӘБОВ.

V СИНИФДӘ САВАД УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Дәрс, шакирдләрлә апарылан ишин әсас формасыдыр. Дәрсин кејфијјәтли олмасы вә јүксәк сәвијјәдә кечмәси мүәллимин һазырлығындан, онун фајдалы тәдрис үсулларындан сәмәрәли истифадә етмәсиндән чох асылыдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим Г. Гулијев (Ләнкәран 7 нөмрәли мәктәбин мүәллими) грамматика мәшғәләләринә чидди һазырлашыр вә дәрсин һәр мәрһәләсиндән (ев тапшырыгларынын јохланылмасы, сорғу, тәкрар, јени материалын изаһы вә с.) сәмәрәли истифадә етмәјә чалышыр. Бу мәгаләдә биз грамматикадан шакирдләрдә мөһкәм билијә вә јүксәк савада наил олмаг үчүн дәрсин һәр мәрһәләсиндән Г. Гулијевин нечә истифадә етмәси тәчрүбәсиндән данышачағыг.

Ев тапшырыгларынын јохланылмасы дәрсин мүһүм һиссәсидир. Мәһз буна көрә дә Г. Гулијев дәрсин һәмин мәрһәләсиндән һәм билијин јохланылмасы, һәм дә шакирдләрә савадлы јазы өјрәтмәк үчүн сәмәрәли истифадә едир. Һәр шејдән әввәл о, сорғу апарачағы шакирддән евдә нә үзәриндә ишләмәси, ичра етдији тапшырығын мәгсәди вә ону јеринә јетирмәк нәтичәсиндә нәји өјрәнмәси һаггында мә'лумат вермәји тәләб едир. Мәсәлән, тутаг ки, кечән дәрсдә тәк вә чәм исимләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг евә тапшырыг верилмишдир. Шакирд синиф гаршысына чыхаркән беләә мә'лумат верир: «Мән евдә тәк вә чәм исимләрә аид верилмиш тапшырығы јеринә јетирмишәм. Бу тапшырыгдан мәгсәд, тәк вә чәм исимләри өјрәнмәкдир. Тапшырығы јеринә јетирмәк нәтичәсиндә мән өјрәндим ки, тәк исимләр әшјанын бирини, чәм исимләр исә әшјанын чохлуғуну билдирир. Чәм исимләр тәк исимләрә галынларда—лар, инчәләрдә исә ләр шәкилчиси артырылмагла әмәлә кәлир».

Бундан сонра һәмин шакирд ев дәфтәри үзрә тапшырығы учадан охујур. Галан шакирдләр исә өз дәфтәрләринә бахараг ону изләјирләр. Чаваб верән шакирд чәм исимләрин әмәлә кәлмәси ганунуну изаһ едир вә она аид өзүндән мисаллар көстәрир.

Белә һалларда мүәллим тез-тез шакирдләрә мүрачиәт едир. Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр суаллара јерләриндән чаваб верирләр. Ахырынчы үсул даһа чох фајдалыдыр. Чүнки бир шакирд чаваб верәркән, галанлары да јохламаны изләмәјә алышырлар. Бу исә бир шакирд чаваб верәркән, мүәллим мүрачиәт етдикдә, галанларыны да һазыр олмаға мәчбур едир. Г. Гулијев практик олараг һәмин јохламаны ашағыдакы гајдада апарыр:

а) Шакирд ев дәфтәри үзрә тапшырығы охујур. (Тапшырыг 116, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә).

«Гәлбиндә чошгун, дәрин
Мәһәббәти Ленинин
Шәклини гәрәнфиллә
Нәркизлә, гызыл күллә
Бәзәди кичик Әсмәр
Әли, Султан, Дилавәр...» (М. С.).

б) Шакирд ше'рдә алтындан хәтт чәкдији хүсуси исимләрин јазылышыны изаһ едир.

Шакирд билијини мөһкәмләндирән вә савадыны артыран васитәләрдән бири сорғудур. Шифаһи сорғу васитәсилә мүәллим һәм шакирдләрин билијини мүәјјәнләшдирир, һәм дә онларын евдә сәрбәст олараг нечә ишләмәләрини тә'јин едир. Әкәр шакирд әзбәрләдији бу вә ја дикәр тә'рифи механики олараг сөјләјирсә, демәли, о, кечән дәрси әсаслы сурәтдә гаврамамышдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, механики өјрәнилдији үчүн һәмин тә'риф тез дә јаддан чыха биләр. Буна көрә дә мүәллим өјрәнилмиш бу вә ја дикәр тә'рифи шакирддән сорушмагла кифајәтләнмир. Тә'рифи сөјләмәклә һәмин шакирд тахтада верилмиш чүмләләрдә мүвафиг сөзү тапыр, ичәрисиндә һәмин сөзләр олан бир нечә чүмлә сөјләјир. Бунунла да мүәллим верилмиш билијин һәмин шакирд тәрәфиндән нә дәрәчәдә шүурлу олараг мәнимсәнилдијини өјрәнир.

Сорғу заманы мүәллим бүтүн синфи ишә чәлб едир. Чағырылмыш шакирд чавабы дәгигләшдирәр вә ја тамамлајаркән, галан шакирдләр дә ону диггәтлә динләјир вә лазым кәлдикдә мүәллимин ичазәси илә она көмәк едирләр.

Әкәр өјрәнилмиш тә'риф чәтин вә мүрәккәбдирсә, мүәллим гүввәли шакирдләрдән бирини чағырыр, һәмин тә'рифи һәртәрәфли изаһ етмәк үчүн она суаллар верир. Сонра да орта биликли, даһа сонра исә зәиф шакирди чағырыр.

Гүввәли шакирдләрдән бирини синиф гаршысына чағы-

рыр. Һәмин шакирд сөзләрин гурулушча нөвләрини (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб) сөјләјир вә өз мисаллары илә фикирләрини әсасландырыр.

Дәрсдә јени материалын изаһы. Г. Гулијев јени өјрәдәчәји бу вә ја дикәр грамматик мөвзуну изаһ едәркән чалышыр ки, шакирдләр нәинки мөвзуну анчаг баша дүшсүнләр, һәм дә ону синифдәчә мәнимсәсинләр. Буна көрә дә о, һәмишә бүтүн шакирдләрин диггәтини јени дәрсин изаһына чәлб етмәјә чалышыр. Шакирдләр јени изаһ олунмуш гајдаја ујғун олараг сөзләр вә чүмләләр сечирләр, сонра да өзләри сәрбәст олараг нәтичә чыхарырлар.

Мәсәлән, «Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри» јарыммөвзусуну кечәркән мүәллим әсил сифәтин үч фәргләнмә дәрәчәси олдуғуну (ади, азалтма, чохалтма) шакирдләрә изаһ едир. Сонра исә мүәллим тахтада ашағыдакы бирләшмәләри јазыр: **Күчлү сел, сәрин су, сарымтыл һејва, ән көзәл һәдијјә.**

Бир нечә шакирд һәмин сөзләри тахтадан охујур, сонра исә бүтүн шакирдләр дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Сонра да мүәллим ашағыдакы гајдада суал-чаваба башлајыр.

Мүәллим — Ким дејәр, сифәтин фәргләнмә дәрәчәси нечәдир?

Шакирд—Сифәтин фәргләнмә дәрәчәси үчдүр: ади, азалтма, чохалтма.

Мүәллим — Ким кәлиб, сифәтин ади дәрәчәсини көстәрәр вә изаһ едәр?

Шакирд — Сифәтин ади дәрәчәси әшјанын әламәтини мүгајисәсиз билдирир. Мәсәлән, бурада **күчлү** сөзү сифәтин ади дәрәчәсидир.

Мүәллим — Ким тахтадан даһа башга мисал көстәрәр.

Шакирд — Мәсәлән, бурада **сәрин** сөзү сифәтин ади дәрәчәсидир.

Мүәллим — Сифәтин азалтма дәрәчәси нәјә дејилир?

Шакирд — Сифәтин азалтма дәрәчәси әшјаја мәхсус әламәтин ади әламәтә нисбәтән азлығыны билдирир. Мәсәлән, бурада **сарымтыл** сөзү сифәтин азалтма дәрәчәсидир.

Мүәллим — Ким дејәр, сифәтин чохалтма дәрәчәси нәји билдирир?

Шакирд — Сифәтин чохалтма дәрәчәси әшјаја мәхсус әламәтин ади әламәтә нисбәтән чохлуғуну билдирир. Мәсәлән: бурада **ән көзәл** сөзләри сифәтин чохалтма дәрәчәсидир.

Бундан сонра, мүәллим тахтада ичәрисиндә сифәтин мүгајисә дәрәчәси олан бир нечә чүмлә јаздырыр. Мүәллимин

тәклифи илә бир нечә шакирд кәлиб аид олдуғу исимлә бирликдә сифәтләрин алтындан бир далғалы хәтт чәкир, сифәтин мүгајисә дәрәчәләрини өзүндән дә мисаллар кәтирмәклә изаһ едир.

Мүәллим дәрси зәиф шакирдләрдән сорушур. Онлар өзләри сифәтин мүгајисә дәрәчәсинә аид 2—3 мисал дејир вә бунлары бир-бирилә мүгајисә едирләр. Бундан сонра, шакирдләр сифәтин азалтма вә чохалтма дәрәчәләри һаггында ашағыдакы нәтичәни чыхарырлар: «Әсил сифәтләрин 3 фәргләнмә дәрәчәси вардыр. Ади дәрәчә сифәтин мүгајисәсиз әламәтини, азалтма дәрәчәси әшјаја мәхсус әламәтин ади әламәтә нисбәтән азлығыны, чохалтма дәрәчәси әшјаја аид әламәтин нисбәтән чохлуғуну билдирир».

Чыхарылмыш нәтичәни мүәллим лазым кәлдикдә дәгигләшдирир вә вахт галарса, бир нечә шакирдә дә тәкрар етдирир.

Мүәллим јени материалын изаһы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн габагчадан һазырладығы мувафиг сөз вә чүмләләри јазы тахтасына гејд едир. Шакирдләр исә һәмин сөз вә чүмләләри дәфтәрләринә көчүрүрләр. Белә гејдләр шакирдләрин диггәтини мүәллимин јени дәрсинин изаһына чәлб едир, шакирдләрин јаддашынын инкишафына сәбәб олур, јени материалын даһа јахшы гавранмасына вә мөһкәмләнмәсинә көмәк едир.

Г. Гулијев евә верәчәји һәр һансы бир тапшырығы габагчадан тәхмини изаһ едир. О, бу иши белә тәшкил едир: әввәлчә, гүввәли вә ја орта гүввәли шакирд тапшырылмыш параграфы дәрсликдән охујур, һәмин параграфда нә һаггында данышылдығыны өз сөзләри илә гысача олараг сөјләјир. Бундан сонра, мүәллим һәмин тапшырыг мәтниндә чәтин сөз вә ја ифадә вардырса, бунларын мә'насыны, тапшырығын јеринә јетирилмәсини шакирдләрә изаһ едир.

Бундан сонра, мүәллим тапшырығын тәләбләрини јазы тахтасында гејд едир, шакирдләр исә өз күндәликләринә көчүрүрләр.

Шакирдләрин евдә вә синифдә мүстәгил ишләмәк бачарыг вә вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн дәрслик бөјүк көмәк едир. Чүнки бурада һәр грамматик тә'рифлә әлагәдар олараг билији тәкрар етмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф тапшырыглар олур. Мүәллим һәр һансы бир грамматик категоријанын тәдрисилә әлагәдар олараг синифдә, евдә шифаһи вә јазылы нитг инкишафы мәшғәләләри үчүн һәмин тапшырыглардан сечиб, бачарыгла истифадә едир.

Шакирдләрин билијини мөһкәмләтмәкдә вә савад дәрәчәсини јүксәлтмәкдә ев дәфтәрләринин диггәтлә вә мүнтәзәм јохланылмасы мүһүм шәртдир.

Г. Гулијев ев тапшырыгларыны фронтал јохламагла бәрабәр, синиф вә ев дәфтәрләрини дә чидди нәзәрдән кечирир.

Һәр бир шакирдин јохлама јазы ишләриндә бурахдығы сәһвләри гејд етмәк үчүн Г. Гулијев хүсуси сәһифә ајырмышдыр. Сәлигә илә јазылмыш бу сәһифәләрдә һәр бир шакирдин јазы ишиндәки характер сәһвләри көрмәк вә өјрәнмәк олар. Мүәллим сәһвләр үзәриндә ишләмәкдән өтрү шакирдләр үчүн тәртиб етдији чалышма мәтнләриндә, сорғу заманы вә шакирдләрлә апардығы фәрди мәшғәләләрдә һәмин сөзләрдән јери кәлдикчә истифадә едир.

Шакирдләрин савадыны артырмаг үчүн онларын бурахдыглары сәһвләр үзәриндә иш фајдалы үсуллардан биридир. Сәһвләр үзәриндә ишләркән, Г. Гулијев мүәјјән гајдаја риајәт олунмасыны шакирдләрдән тәләб едир.

Әкәр бир шакирд бу вә ја дикәр јазы ишиндә сәһв бурахмышдырса, һәмин сөз үзәриндә ишләмәли, онун јазы гајдасыны елә өјрәнмәлидир ки, о сәһв бир даһа тәкрар едилмәсин. Мүәллим биринчи рүб мүддәтиндә бүтүн синифлә сәһвләр үзәриндә кәркин вә фронтал олараг ишләјир, өз сәһвләрини тәсһиһ вә изаһ етмәји онлара өјрәдир. Икинчи рүбдән башлајараг шакирдләр мүәллимин чидди нәзарәти алтында мүстәгил олараг өз сәһвләри үзәриндә ишләјирләр.

Кобуд сәһвләр бурахан зәиф шакирдләр бә'зән сәһвләр үзәриндә бир нечә дәфә ишләмәли олурлар. Биринчи, шакирдләрин тәкрар етдикләри типик сәһвләр үзәриндә фронтал иш апарылыр. Дәрсдәнкәнар вахтларда мүәллим бир нечә шакирди чағырыб бурахдыглары сәһвләри онларла бирликдә тәһлил едир. Ишә башламадан габаг мүәллим синфә мүрачиәт едир:

— Ким һансы сөзү сәһв јазмышдыр? Әкәр бир шакирд сәһв јаздығы сөзү унутмушса, мүәллим һәмин сөзү онун јадына салыр. Бу мәгсәдлә дә о, һәр шакирд үчүн ајырдығы сәһифәни ачыр, ахырынчы јохлама јазы ишиндә бурахылмыш характер сәһвләри оху'ур вә онларын һаггында изаһат вермәји шакирддән тәләб едир.

Сонра исә һәмин шакирдләр евдә өз сәһвләри үзәриндә мүстәгил олараг ишләјирләр.

Белә систематик иш нәтичәсиндә шакирдләр вахтилә бурахдыглары сәһвләри бир даһа тәкрар етмирләр.

Г. Гулијев синфи тәһвил аларкән, IV синиф мүәллиминдән шифаһи олараг һәр бир шакирдин характеристикасыны сорушуб өјрәнир вә өзү үчүн гејд едир. Белә сөһбәт заманы Г. Гулијев һазырлығы зәиф олан шакирдләрә чидди диггәт јетирир. Онлар һаггында мүәллимдән даһа кениш мә'лумат алмаға (тә'лимә, китаб охумаға олан марағы, савад дәрәчәси, габилијјәти, әхлагы, ев шәраити, хәтти, валидејнинин мәктәбә, ушағына мүнасибәти вә с. һаггында) сә'ј едир. Сентјабрын 2—3 һәфтәси мүддәтиндә мүәллим һәр шакирд һаггында топладығы мә'луматы бир даһа јохлајыр вә тамамлајыр.

Г. Гулијев јалныз шакирдләр һаггында топладығы мә'луматла кифајәтләнмир. О, дәрсдә вә фасиләләрдә онларын давранышларыны мүшаһидә едир, јазы ишләрини диггәтлә јохлајыр. Сорғу заманы јени материалын изаһыны онлардан тез-тез сорушур.

Валидејнләрин биринчи ичласында Г. Гулијев (сентјабрын ахырында) Азәрбајчан дилиндән һансы шакирдин көмәјә еһтијачы олдуғуну хәбәрдарлыг едир. Бунунла бәрабәр о, ушагларынын ев тапшырыгларыны мүнтәзәм јеринә јетирмәләринә, бурахдыглары сәһвләр үзәриндә ишләмәләринә чидди нәзарәт етмәләрини дә валидејнләрә тапшырыр. Г. Гулијев мүнтәзәм сурәтдә зәиф шакирдләрлә әлавә фәрди мәшғул олур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләр фәрди мәшғәләләрә һәвәслә кәлирләр. Фәрди мәшғәләләрдә мүәллим кечилмиш грамматик материалын ајдын олмајан јерләрини јенидән шакирдләрә изаһ едир. Шакирдләр бә'зән грамматиканын ән чәтин бөлмәләринә аид тәртиб едилмиш тапшырыглары јеринә јетирирләр. Бә'зән дә мүәллим дәрсдә верилмиш тапшырығы, тәләб олунарса, шакирдләрә тәкрар етмәјә мәчбур олур.

Бундан башга, фәрди мәшғәләләрдә Г. Гулијев сәһвләрин дүзәлиши үзәриндә дә шакирдләри ишләдир. Шакирдләр белә мәшғәләләрә чох чидди јанашырлар. Әкәр бир шакирд мәшғәләдә иштирак етмәмишдирсә о, валидејниндән үзүрлү олараг мәшғәләјә давам етмәмәси һаггында сәнәд кәтирмәлидир. Әкәр шакирд үзүрлү олараг, бир нечә мәшғәләјә давам едә билмәмишсә, мүәллим кечмиш материалы һәмин шакирдә бир даһа тәкрар едир.

Г. Гулијев зәиф шакирдләрлә апардығы иши јекунлашдыраркән деди:

— Чидди дүшүнүлмүш вә һазырланмыш дәрс, кечиләнләрин систематик олараг тәкрары, сәһвләр үзәриндә мүнтәзәм иш, зәиф шакирдләрә көмәк мөһкәм билик вә савад үзәриндә мүбаризәнин ән башлыча вә зәрури мәрһәләсидир.

Мәсләһәт үчүн Г. Гулијевә нәинки зәиф шакирдләр, һәтта јахшы охујанлар да мүрачиәт едирләр.

Шакирдләрин мөһкәм билијә вә јүксәк савада малик олмаларында аиләнин көмәклији дә мүһүм рол ојнајыр.

Дәрс илинин әввәлиндә чағырылмыш илк валидејн ичласында Г. Гулијев өз иш планы илә, ана дилинә олан тәләбләрлә валидејнләри таныш едир. Тә'лим-тәрбијә ишинә нечә көмәк едәчәкләрини онлара сөјләјир.

Валидејнләр мүәллимин арзу вә тәләбләрини диггәтлә динләјир вә јеринә јетирирләр. Белә көмәк исә шакирдләрин өз сәһвләри үзәриндә мүстәгил ишләмәләринә, ев тапшырыгларыны мүнтәзәм вә сәлигәли јеринә јетирмәләринә, синифдәнхарич мүталиәләринә кениш имкан јарадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, Г. Гулијевин истифадә етдији үсуллар тәдрис ишиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир:

1. Дәрсдә шакирдләр дил һадисәләрини ардычыл олараг мүшаһидә едирләр, дилин һәр һансы бир һадисәси һаггында сәрбәст нәтичә чыхарырлар ки, бу да ушагларын нитг вә тәфәккүрләринин инкишафына көмәк едир.

2. Ушагларда фәал диггәт инкишаф едир. Онлар ән чиддиматериал үзәриндә белә даһа марагла ишләјирләр.

3. Шакирдләрдә мәс'улијјәт һисси инкишаф едир. Онлар тапшырығы јеринә јетирмәјн өзләринә вәзифә һесаб едир вә бунун үчүн мәс'улијјәт дашыјырлар.

4. Ушагларда әмәјә, тәһсилә мараг даһа да артыр.

МҮНДӘРӘЧАТ

Ч. Әфәндијев—Орфографија принсипләри вә Азәрбајчан дилинин орфографија гајдаларына даир бә'зи гејдләр. 3

З. Х. Тағызадә—Хүсусиләшмиш чүмлә үзвләри. 18

Бәдрәддин Чәлилов—VII синифдә мүрәккәб чүмләнин тәһлили тәчрүбәсиндән. 25

Лејлуфәр Рзајева—Савад тә'лиминдә әјани вәсаитдән нечә истифадә едирәм. 32

Чавад Мәммәдов—Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән. 35

Әлијар Мәммәдов—«Јевкени Онекин» әсәринин тәдриси тәчрүбәсиндән. 46

Кән'ан Микајылов—«Сифәт» бәһсинин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатыны нечә зәнкинләшдирирәм . 53

Тофиг Сејидов—VII синифдә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин мәзмуну үзәриндә шакирдләри ишләтмәк тәчрүбәсиндән. 59

Бәшир Әһмәдов—V синифдә фонетиканын тәдрисинә даир. . 67

А. Бабајев—М. Ә. Сабирин сатираларында дини мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә мүбаризә. 77

Ә. Рәчәбов—V синифдә савад уғрунда мүбаризә тәчрүбәсиндән. 88

Редаксија һеј'əти: Ə. Рəчəбов (редактор), М. А. Асланов, Ə. Гарабағлы, А. Абдуллајев, Ə. Əфəндизадə, Һ. Һəсəнов вə А. Ахундов.
Корректору И. Фəрəчуллајев.

Чапа имзаланмыш 19/IX 1959-чу ил. Кағыз форматы
$60 \times 84^{1}/_{16}$=3,0 чап вəрəги 5,46
ФГ 10120
Сифариш № 3338
Тираж 5.000

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти. Һөкумəт еви, 5-чи мəртəбə, телефон № 3-13-45.

Бирлəшмиш нəшријјат мəтбəəси, Бакы Сталин проспекти, 137.